

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ 26:1 (2021), SS. 167-200.

Makale Gönderim Tarihi: 24.03.2021 Makale Kabul Tarihi: 10.06.2021

Araştırma Makalesi

AL-MU'MİNUN SURESİ 12-14. AYETLERİN TEFSİRİ BAĞLAMINDA İNSANIN YARATILIŞ MERHALELERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Musa GÜLER*

Öz

Bu makalede, Mu'minun Suresi'nin 12-14. ayetleri bağlamında insanın yaratılış merhaleleri incelenmeye çalışılmıştır. Öncelikle insanın, topraktan yaratılışına değinilmiş, akabinde ebeveynler vesilesiyle yaratılışı ve bu yaratılış sürecinde geçirdiği aşamalar izah edilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de insanın yaratılışından bahseden birçok ayet bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı insanın topraktan yaratılışından bahsetmektedir. Bir kısmı ise insanın anne-baba vasıtasıyla meydana gelişinden ve yaratılış aşamalarından söz etmektedir. Yüce Allah ilk insanı doğrudan topraktan yaratmıştır. Bu ilk yaratılıştan sonra insan neslinin sürdürülmesi anne ve babanın birleşerek çoğalmalarına bağlı kılınmıştır. İnsanın yaratılışından bahseden ayetlerde insanın yoktan var edildiği ve çeşitli merhalelerden geçerek meydana geldiği belirtilmektedir. Miladi yedinci asırda insanın yaratılışı hakkında Kur'an'da geçen bilginin, o günün şartlarında insanoğlu tarafından bu düzeyde bilinmesi mümkün değildir. Her şeyin sahibi ve yaratıcısı olan yüce Allah'a ait olan bu bilgi, Kur'an'ın vahiy eseri olduğunun önemli bir delilidir. Ayrıca bu durum Kur'an'ın "i'câz" yönüne de bir işaret sayılabilir. İnsanın yaratılışından söz eden ayetler, insanın ne derece zayıf bir varlık olduğuna; Allah'ın da sonsuz kudret sahibi olduğuna dikkat çekmektedir. Ayrıca ilgili ayetlerde insanın, kendisini yoktan varlık sahnesine çıkaran yüce Allah'ı doğru bir şekilde bilmesi, O'na inanıp itaat etmesi gerektiği hatırlatılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Allah, Kur'an, Tefsir, İnsan, Nutfe, Yaratılış Merhaleleri.

Atıf: Güler, Musa. "Al-Mu'minun Suresi 12-14. Ayetlerin Tefsiri Bağlamında İnsanın Yaratılış Merhaleleri Üzerine Bir İnceleme". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26:1 (2021): 167-200.

* Dr. Öğretmen, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, e-posta: musaguler12@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2577-3187

A Review On Human's Creation Phases In The Context Of Interpretation Of The 12th-14th Verses Of Surah Mu'minin

Abstract

In this study, the stages of human creation have been tried to be examined in the context of 12th-14th verses of Surah Al-Mu'minin. First of all, the creation of human being from the soil was mentioned, and then the creation of man through his parents and the stages he went through in this process were explained. There are many verses in the Holy Quran that mention the creation of human being. Some of them talk about the creation of human being from soil. Some of them talk about the emergence of human being through mother and father and the stages of creation. Almighty God created the first man directly from soil. After this first creation, the continuation of the human generation is dependent on the merger and reproduction of the mother and father. In the verses that mention the creation of man, it is stated that man was created out of nothing and came into being through various stages. It is not possible for human beings to know the information about the creation of man in the Quran in the seventh century AD, under the conditions of that day. This knowledge, which belongs to Allah, who is the owner and creator of everything, is an important sign that the Quran is the work of revelation. In addition, this situation can be considered as a direct sign of the revelation of the Quran. The verses that mention the creation of man draw attention to how weak human beings are and Allah has infinite might. In addition, in the relevant verses, it is reminded that man should know correctly, believe and obey Allah, who brought him out of nothing to the scene of existence.

Keywords: Allah, Quran, Tafsir, Human Being, Gamete, Stages of Creation.

Giriş

Dünya ve ahiret saadetinin yolunu gösteren Kur'an-ı Kerim, sadece belli konulardan bahsetmemektedir. Kur'an, insanın saadeti için gerekli olan pek çok konuya, ya doğrudan ya da dolaylı olarak temas etmektedir. Bu açıdan Kur'an'da açıklanan konuların bir amacı da insanı tefekküre, dolayısıyla hidayete sevk etmektir. İnsanın yaratılışından bahseden birçok ayette, insanın yaratıcısını tanıyıp O'na iman etmesi, O'nun emir ve yasaklarına uygun davranışlar sergilemesi gerektiği hatırlatılmaktadır. Ayrıca bu tür ayetler, bir açıdan Allah'ın varlığını ve birliğini ispatlamakta, öte yandan O'nun her şeye kadir olduğuna işaret etmektedir. Bununla beraber Kur'an'da insanın yaratılışı yeniden dirilişe delil gösterilmektedir. Bütün bu hususlar insan ile Allah arasındaki ilişkiyi belirlemesi ve güçlendirmesi açısından oldukça önem arz etmektedir.

Kur'an'da insanın yaratılışından bahseden ayetler iki kategoride ele alınabilir.

Birinci kategoride yer alan ayetler, insanın topraktan yaratıldığını ifade eder.¹ Bu tür ayetler, insanın inorganik maddesinin belirli aşamalardan geçtiğini göstermektedir. Yani, insanın toprak, çamur, cıvık ve değişken, kokulu çamur, ateşte pişmiş gibi (olan) kuru çamur ve çamurdan süzülen özden yaratıldığına dair ifadeler buna işaret sayılabilir. Bu yaratılışın ne şekilde gerçekleştiğine dair detaylı bilgi Kur'an'da geçmemektedir. Burada, önce insanın topraktan teşekkül ettiğine dair bir kısım ayetlere yer vereceğiz. Akabinde konuya dair müfessirlerin yorumlarını incelemeye çalışacağız.

Yüce Allah, insanı topraktan yaratmış ve ona ruhundan üflemiştir. İnsanın aslının toprak olduğu ve topraktan yaratıldığına dair Kur'an'ın muhtelif ayetlerinde farklı farklı ifadeler bulunmaktadır.² Bununla alakalı birkaç ayeti zikredecek olursak;

Hicr suresi 26. ayette;

“وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ” Andolsun, biz insanı kuru bir çamurdan, şekillendirilmiş bir balçıktan yarattık.”³

Aynı surenin 28. ayetinde;

“وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ” Hani Rabbin melekeler, “Ben kuru bir çamurdan, şekillendirilmiş balçıktan bir insan yaratacağım.”⁴

Kehf suresi 37. ayette;

“قَالَ لَهُ صَاحِبُهُ وَهُوَ يُحَاوِرُهُ أَكَفَرْتَ بِالَّذِي خَلَقَكَ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْقَةٍ ثُمَّ سَوَّيَكَ رَجُلًا” Arkadaşı, ona cevap vererek dedi ki: Seni topraktan, sonra bir damla döl suyundan yaratan, sonra da seni (eksiksiz) bir insan şeklinde düzenleyen Allah'ı inkâr mı ediyorsun?”⁵

“لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سَلَالَةٍ مِنْ طِينٍ” Biz insanı, çamurdan (süzülmüş) bir özden yarattık.”⁶

Secde suresi 7. ayette;

“إِنِّي أَحْسَنُ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْتُهُ وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ” O ki, yarattığı her şeyi güzel yaptı. İnsanı yaratmaya da çamurdan başladı.”⁷

¹ Enam, 6/ 2; Hicr, 15/26; Kehf, 18/37; Tâhâ, 20/55; Hac, 22/5; Müminun, 23/12; Rum, 30/20; Secde, 32/7; Fatır, 35/11, 17; Saffat, 37/11; Sad, 38/71; Gafir, 50/67; Rahman, 55/14.

² Enam, 6/2; Hicr, 15/26; Kehf, 18/37; Hac, 22/5; Mü'minun, 23/12; Rum, 30/20; Secde, 32/7; Fatır, 35/11, 17; Saffat, 37/11; Sad, 38/71; Gafir, 50/67; Rahman, 55/14.

³ Hicr, 15/26.

⁴ Hicr, 15/28.

⁵ Kehf, 18/37.

⁶ Mu'minun, 23/12.

Sad suresi 71. ayette;

إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰئِكَةِ اِنِّيْ خَالِقٌ بَشَرًا مِّنْ طِيْنٍ "Hani, Rabbin meleklerle şöyle demişti: Muhakkak ben çamurdan bir insan yaratacağım."⁸

Saffat suresi 11. ayette;

فَاَسْتَفْتِيْهِمْ اَهُمْ اَشَدُّ خَلْقًا اَمْ مِّنْ خَلْقِنَا اِنَّا خَلَقْنَاهُمْ مِّنْ طِيْنٍ لَّا زِبٍ sen onlara sor: Kendilerini yaratmak mı daha zor, yoksa yarattığımız diğer şeyleri yaratmak mı? Şüphesiz biz onları yapışkan bir çamurdan yarattık."⁹

Rahman suresi 14. ayette ise,

خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ "(Allah), insanı ateşte pişmiş gibi kuru (olan) bir çamurdan yarattı."¹⁰ Şeklinde ifade edilmektedir.

Yukarıdaki ayetlerde, insanın topraktan/çamurdan yaratıldığı açıkça zikredilmektedir. Buna göre, salsal/kuru çamur; hame-i mesnun/biçimlendirilmiş kokmuş çamur¹¹ sülâle min tîn/süzülmüş çamur; tîn/çamur; tîn-i lâzib/yapışkan, iyice tutmuş, sabitlemiş çamur; salsal ke'l-fahhar/pişmiş gibi olan çamur anlamlarına gelmektedir.¹²

İnsanın topraktan/çamurdan yaratıldığına dair herhangi bir ihtilaf söz konusu değildir. Ancak Kur'an'da insanın topraktan yaratılışının keyfiyeti açıkça belirtilmemiştir. Bununla birlikte değişik ifadeler ve bir kısım rivayetleri dikkate alan müfessirlere göre insanın yaratıldığı toprak maddesi, önce su ile cıvık çamur haline gelmiş, sonra bu çamur, normal çamur halini almış, daha sonra bu da süzülerek bir öz haline dönüşmüştür. Bir müddet sonra "hame-i mesnun" diye ifade edilen çamur, mayalanıp kararmış ve kokuşmuş bir hale gelmiş, sonra da ses çıkaran kuru çamur (salsal) halini almıştır. Böylece ilk insanın yaratılışı gerçekleşmiştir.¹³

Muhammed b. Cerir et-Taberî (ö.310/923), Hicr suresi 26. ayetin tefsirinde "salsâl" kelimesinin "vurulduğu zaman ses çıkaran" anlamına geldiğini, Rahmân suresi'nde¹⁴ de aynı anlamda kullanıldığını söylemektedir. "Hame-i mesnun" ifadesinin ise değişen, şekil alan, yumuşak, kokuşmuş, siyah cıvık çamur manalarına geldiğini belirtmektedir. Ayette geçen "el-insan" kelimesinden

⁷ Secde, 32/7.

⁸ Sad, 38/71.

⁹ Saffat, 37/11.

¹⁰ Rahman, 55/14.

¹¹ Mevlüt Sarı, el-Mevarid Arapça-Türkçe Lügat, (İstanbul: Bahar Yayınları, 1984), 340.

¹² Râğîb el-İsfahânî, *Müfredâtu Elfazi'l-Kur'ân*, çev. Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu, (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 595, 783, 958.

¹³ Geniş bilgi için bk. Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmi' u'l-Beyân'an Te'vili âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, (Kâhire: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 1/456-458; 17/96-98.

¹⁴ *Allah insanı, vurulduğunda testi gibi ses çıkaran kuru bir balçıktan yarattı.* Rahman, 55/14.

maksat "Hz. Âdem olduğunu ve O'nun, belirli aşamalar sonucunda yaratıldığını söylemektedir. Yani toprak çamur haline gelmiş, çamur cıvık bir hal almış, kokuşmuş maya tutup belli bir kıvama gelmiş, siyahlaşmış, işlenebilir bir duruma gelmiş ve nihayet dokunulduğunda ses çıkaran bir hale gelmiş, böylece ilk insan yaratılmıştır.¹⁵ Diğer bir ifade ile insan çamurdan, çamurun özünden, yapışkan, balçık haline getirilmiş ve rengi siyahlaşmış çamurdan veya kurumuş, dokunulduğunda pişmiş testi gibi ses verebilen çamurdan yaratıldığına işarettir.¹⁶

Kur'an'da insanın topraktan yaratıldığını belirten ayetlerde farklı farklı ifadelerin geçmesi bir takım anlamlara işaret sayılmaktadır.

Fahreddin Razî (ö. 606/1210), insanın topraktan yaratılışına işaret eden ifadelerin tefsirinde şu hususlara dikkat çekmektedir: Ayetlerde geçen "insan" kelimesinden maksat Hz. Âdem'dir. Farklı ifadelerin kullanılması, O'nun belli safhalardan geçerek yaratıldığını göstermektedir. Allah insanı önce topraktan, sonra çamurdan, sonra şekillenmiş balçıktan, sonra da dokunulunca çömlek gibi çınlama sesi veren kuru bir balçıktan yaratmıştır. Şüphesiz Allah'ın gücü sınırsızdır. O, insanı herhangi bir maddeden yaratmaya kadir olduğu gibi herhangi bir madde olmadan da yaratmaya kadirdir. Yüce Allah insanı ya sırf meşfetinden veya meleklere yönelik olan delâletinden ya da onların maslahatlarından ve cinlerin menfaatlerinden ötürü bu şekilde yaratmıştır. Çünkü insanın bu şeylerden yaratılması, bir şeyin kendi şeklinden ve cinsinden olan bir şeyden yaratılmasından daha çok beğenilmektedir.¹⁷

Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942)'a göre ilk insanın yaratılışı Allah'ın gücünün ve sanatının bir delilidir. Zira insanın kuru bir çamurdan yaratılması tabiattaki cari kanuna zıt bir durum olduğu açıktır. Çünkü kendi haline bırakılan kuru çamurdan bir ot bile bitmezken, kupkuru çamurdan insanın yaratılması doğrudan doğruya Yüce Allah'ın kudretine, eşsiz sanatına, ilim ve hikmetine güçlü bir delildir. Bununla beraber bütün insanların ilk insan gibi, böyle kuru bir çamurdan, şekillenmiş bir kara balçıktan yaratıldığına dair emareler bulunmaktadır. Ayrıca müfessir, ilk insanın doğrudan topraktan yaratıldığını, diğer insanların ise toprağın gıdalara dönüşmesi, gıdaların insanda kana

¹⁵ Taberî, *Cami'u'l-Beyan*, 12/95-98.

¹⁶ Geniş bilgi için bkz. Ebü'l-Fida İsmail İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, trc. Sami b. Muhammed Sellâme, (Riyad: Dâru Tayyibe, 1999), 1/297-299; Ebû Abdillâh Muhammed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l Kur'ân*, thk. Ahmet el-Berdûni-İbrahim Etfafeyyîş, (Kâhire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısıryye, 1964), 10/21-22; Hüseyin Çelik, "Kur'an'a göre Hz. Âdem'in Yaratılışı", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Güz-2011), 2-2/52.

¹⁷ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, (Beyrut: Daru Turasi'l-Arabî, h. 1420), 19/137.

karışması ve tohumun meydana gelmesi sonucunda oluştuklarını belirtmektedir. Bu yorumu teyit eden görüşler bulunduğunu söylemektedir. Şöyle ki kara balçık, bitkilerin ve hayvanların yetişmesine kaynaklık etmekte; insan da bitkilerden ve hayvanlardan gelen gıdalarla beslenmektedir. İşte, insan denilen mahlûk, kaynağı itibariyle hiçbir şeydir. Bunun için insan, Allah'ın ilim ve hikmetini, sanatkârlığını ve kudretini anlamaya çalışmalıdır. Böylece, kuru topraktan kara bir balçığın nasıl oluştuğu ve o kokar balçıktan da insanın nasıl yaratıldığı daha rahat anlaşılabilir.¹⁸

Çağdaş Kur'an araştırmacılarından Muhammed Esed (ö. 1992), insanın topraktan yaratıldığına dair ifadeleri şöyle yorumlamaktadır: Topraktan yahut balçıktan yaratılış hem insanın biyolojik menşesindeki basitliği, hem de onun vücudunun toprakta ya da toprağın üstünde bulunan organik ve inorganik maddelerden meydana geldiğine işaret etmektedir. Ses çıkaran kuru balçık anlamına gelen ve Kur'an'da özellikle insanın yaratılışıyla ilgili olarak kullanıldığı "salsâl" ve "hame-i mesnûn" ifadeleri, hem insanı öteki hayvan türlerinden ayıran konuşma ya da dil üretme yeteneğine, hem de insan yapısının kolay kırılabilir ve zayıf yaratılışına işaret sayılabilir. Bununla birlikte; insanın fiziksel varlığının biçim ve öz olarak inkişaf edip gelişmesi, ilkel biyolojik koşulların bir tasviri olarak da yorumlanabilir.¹⁹

İlk insanın yapışkan, süzölmüş, çürüyüp kokuşmuş ve dokunulduğunda ses çıkaracak kadar kurumuş bir balçıktan yaratıldığına dair ifadeleri yorumlayan Celal Yıldırım, insanın yaratıldığı çamurun killi, yağlı ve sıkıştırılmış vasıflara sahip olabileceğini belirtmektedir. Yıldırıma göre, pişmiş tuğlaya benzetilen çamur, onun sertliğine işarettir. İlk insanın böyle bir balçıktan yaratılması özel anlamda kullanılmasından kaynaklı olmuştur. Hâlbuki insan, metafiziksel anlamda, bizim bilmediğimiz ilâhî kanunlarla yaratılmıştır. Ancak, neticede ölen canlıların ve bitkilerin vücudu değişime uğrayarak toprağa dönüştüğü bilinmektedir. Gerçek bu olduğuna göre, toprak da canlıya dönüşebilmektedir. Aslında toprak, kayaların ufalanması ve ufalanan zerreciklerin de ölmüş olan bitki ve canlıların vücutlarına karışmasıyla oluşmaktadır. Toprağın her desimetre küpünde bakteri adı verilen milyonlarca bitkicikler ve hayvancıklar bulunmaktadır. O bakımdan toprağın da canlılık özelliği bulunmaktadır. Toprağı oluşturan kudret, topraktan insanı halk etmeye de kadirdir. Âdem'in çamurdan yaratılması da insanın bilgi sahibi olmadığı sayısız meselelerden biridir. İnsana düşen vazife, yaratma

¹⁸ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam ve diğerleri, (İstanbul: Azim Dağıtım, 2011), 5/ 228-229.

¹⁹ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, trc. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, (İstanbul: İşaret Yayınları, 1999), 2/ 517.

kudretinin Allah'a mahsus olduğuna inanmak, sonra da gönül mutmainliği için sebep ve hikmetlerini, fizik ve kimyayla bağlantılı kanunlarını araştırmak olmalıdır.²⁰ İnsanın topraktan yaratıldığıyla alakalı "Allah'ın yaratma sıfatının bir eseri olarak insan, topraktan yaratılıp fiziksel ve biyolojik değişim ile gelişim sürecine sahip bir varlık" olarak tasvir edilmiştir.²¹

Kur'an'da insanın topraktan yaratılışının çeşitli ifadelerle anlatılmış olmasından şu sonuçları çıkarmak mümkündür:

1- Bu anlatımdan hareketle Allah'ı bir heykeltıraş gibi düşünmemek gerekir. Çünkü Kur'an vakıayı muhatapların anlayışına indirgeyerek anlatmaktadır. Dolayısıyla bu yaratılışın nasıl gerçekleştiği konusu gaybî meselelerdendir.

2- Kur'an'da insanın çamurun çeşitli aşamalarından yaratıldığına dair ifadeler, insanın ince planlar sonucunda özenle yaratılmış ve diğer varlıklardan üstün kılınmış anlamına geldiği söylenebilir.²²

3- İnsan, Yüce Allah'ın nezdinde çok kıymetli bir varlıktır. Bu yüzden insanın yaratılışına özen gösterildiği anlamı çıkarılabilir.

4- Allah'ın insanı topraktan yaratmış olması, onun kibirden uzak, tevazu sahibi bir erdemliğe haiz olmasını gerekli kılmıştır.

5- İnsanın ham maddesi olarak toprak, bir yönüyle basit ve sıradan bir obje gibi gelmektedir. Hâlbuki su ile birlikte çamur veya balçık haline dönüştürülmesi, ardından ona ruh üflenerek insan haline getirilmesi, yaratıcının sonsuz kudretini göstermektedir.²³

İnsanın yaratılışını konu edinen ikinci kategorideki ayetler ise insan türünün üreme yoluyla meydana gelişinden bahseder. Bu ayetlerde insanın yaratılışının çeşitli merhalelerinden söz edilmektedir. Bu aşamalar sırasıyla "sülale min tîn", "nutfe", "alaka", "mudğa", "kemiklerin yaratılması", "kemiklere et giydirilmesi" ve "başka bir yaratılış" şeklinde sıralanmaktadır. Yani, tüm bu aşamalardan sonra insanın yaratılışı gerçekleşmektedir.

İşte, bu makalede Mu'mininun suresi 12-14. ayetleri bağlamında insanın yaratılış safhaları incelenmeye çalışılmıştır. Önce, insanın topraktan yaratılışına

²⁰ Celal Yıldırım, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, (İzmir: Anadolu Yayınları, ts.), 6/ 3215-3216.

²¹ Hayreddin Karaman ve diğerleri, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınlar, 2012), 3/347.

²² Muhsin Demirci, *Ana Konularıyla Kur'an*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2010), 90-91.

²³ Mustafa Furkan, *Kur'an'da İnsanın Yaratılışının Çağdaş Tefsirler ve Modern Bilimler Açısından Karşılaştırılması*, (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisan Tezi, 2019), 168-169.

işaret eden ayetler kısaca değerlendirilmiş, akabinde anne baba vasıtasıyla gerçekleşen yaratılıştan bahseden ayetler incelenmiştir.

Bu konunun incelenmesi birkaç açıdan önem arz etmektedir:

1. İnsan, Yüce Allah'ın muhteşem sanatlarından biri olarak kabul edilmektedir. Bir sperm ile bir dişi yumurta hücrenin birleşmesi, çeşitli merhaleleri geçerek insanın hâlk edilmesi, Yüce Allah'ın kudret sıfatının bir işaretidir.

2. Kur'an, insanın yaratılışını ahirette yeniden dirilişin bir delili olarak göstermektedir.

3. Kur'an-ı Kerim, Miladi yedinci yüzyılda insanın anne karnında çeşitli aşamalardan geçerek meydana geldiğini haber vermiştir ki o sırada bu bilginin insanlar tarafından bu düzeyde bilinmesi mümkün değildir. Dolayısıyla bu da Kur'an'ın Yüce Allah'ın kelamı olduğunun açık delillerinden kabul edilmektedir.

4. İlgili ayetlerde insan, yaratılış merhalelerini tefekküre ve yaratıcısına itaat etmeye davet edilmektedir.

5. İnsanın anne ve baba vasıtasıyla yaratılışı ve anne karnında geçirdiği aşamalar, modern tıbbın imkânlarıyla detaylı incelenebilmektedir. Dolayısıyla bu tür ayetlerin, embriyoloji, tıp ve biyoloji alanında uzman bilim insanlarının görüşleri dikkate alınarak tefsir edilmesi daha isabetli olacaktır.

Tüm bu gerekçelerden hareketle ele aldığımız konu, klasik ve çağdaş tefsir kaynakları ile tıp alanındaki gelişmeler dikkate alınarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

1. İnsanın Yaratılış Aşamaları

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ ﴿١﴾ ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً ﴿٢﴾ فَرَارٍ مَكِينٍ ﴿٣﴾ ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً ﴿٤﴾ فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً ﴿٥﴾ فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا ﴿٦﴾ فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ﴿٧﴾ ثُمَّ أَنشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ ﴿٨﴾ فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ ﴿٩﴾

"Andolsun, biz insanı, çamurdan (süzülmüş) bir özden yarattık. Sonra onu az bir su (meni) hâlinde sağlam bir karargâha (ana rahmine) yerleştirdik. Sonra bu az suyu "alaka" hâline getirdik. Alakayı da "mudğa" yaptık. Bu "mudğa"yı da kemiklere dönüştürdük ve bu kemiklere de et giydirdik. Nihayet onu bambaşka bir yaratık olarak ortaya çıkardık. Yaratanların en güzeli olan Allah'ın şâni ne yücedir."²⁴

Yukarıdaki ayetlerde, insanın çeşitli merhalelerden geçerek meydana geldiği özet bir şekilde anlatılmaktadır. Bu merhaleler sülale, nutfe, alaka, mudğa, kemiklerin yaratılıp et giydirilmesi ve nihayet bambaşka bir yaratık

²⁴ Mu'minun, 23/12-14.

haline geçmesi şeklinde sıralanmaktadır. Böylece tüm bu aşamalar geçildikten sonra, insanın yaratılışı gerçekleşmiş olmaktadır. Bu aşamaların sırasıyla zikredilmesi insanın yoktan var edilme sürecinin dikkatlere sunulması açısından önemlidir. Allah'ın kudretinin sınırsız olduğu, mutlak yaratıcının ve en güzel şekil verenin Allah olduğu hatırlatılmaktadır. Bu hakikat üzerinde insanın tefekkür etmesi ve mutlak güç sahibi olarak Allah'ı bilip O'na itaat etmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Şimdi, insanın yaratılış aşamalarını özetleyen bu ayetleri, müfessirlerin yaklaşımları ve modern tıbbın verileri çerçevesinde incelemeye çalışalım.

1.1. Sülale Min Tîn (Çamurdan Süzülen Öz)

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سَلَالَةٍ مِنْ طِينٍ "Biz insanı, çamurdan (süzülmüş) bir özden yarattık"²⁵ cümlesinde geçen "insan" kelimesiyle kimin kastedildiği ve "sülale" sözünden maksadın ne olduğu hususunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür:

"Sülâle" bir şeyi bir şeyden çıkarmaktır. Çocuğun babanın sülbünden süzülüp gelmesi de bu manadadır. Buna göre ayetteki "Andolsun ki biz insanı, süzülmüş bir çamurdan yarattık" ifadesi, topraktan süzülen özden yaratık, anlamındadır.²⁶

Konuyla ilgili Taberî'nin zikrettiği bazı görüşler şöyledir: Katade b. Diame (ö. 117/735) bu ayet-i kerimeyi "şüphesiz biz, insanların atası olan Âdem'i, süzülmüş bir balıktan yarattık" şeklinde açıklamıştır. Mücahid b. Cebr (ö. 103/721) ve Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88) ise "şüphesiz biz, Âdem'in çocukları olan insanı, topraktan yaratılan Âdem'in sülbünden süzülen sudan yarattık" şeklinde açıklamışlardır.²⁷

Mâtürîdî (ö. 333/944) "sülâle min tîn" ifadesini "min tîn ecved" (en güzel, en iyi, en verimli çamur) anlamında olduğunu söylemektedir.²⁸ Kadı Beydâvî (ö.685/1286) ise bu hususta iki manaya işaret etmektedir: İlki, insan kelimesinden maksat Hz. Âdem'dir ki o, çamurdan süzülen bir özden yaratılmıştır. Ya da çamurdan maksat Hz. Âdem'dir çünkü o, çamurdan yaratılmıştır. Sülale de onun menisidir.

²⁵ Mu'minun, 23/12.

²⁶ el-Isfahânî, Müfredât, 505.

²⁷ Taberî, Câmi'ul-Beyân, 19/14.

²⁸ Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, thk. Mecdi Baslum, (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), 7/545.

İkincisi ise, insan kelimesi cins isim olup bundan maksat, bütün insanlar olmuştur. Çünkü insan nesli çeşitli safhalardan sonra meniye dönüşen süzme şeylerden yaratılmıştır.²⁹

Fahreddin Razî ise *ثُمَّ جَعَلْنَا نُطْفَةَ* "sonra onu bir nutfe haline getirdik" ifadesindeki "onu" zamirini, "Hz. Âdem'in zürriyeti" anlamındaki insana işaret ettiğini, zira insan kelimesinin hem Hz. Âdem'i, hem de çocuklarını kapsadığını, "sülâle" kelimesinin ise "öz" demek olduğunu, bunun o bulanıklığın içinden süzülüp çıkan şeyi ifade etmek için kullanıldığını belirtmektedir. Buna göre "sülâle" meni keseciklerinde toplanıp bir araya geldiğinde "meni" olan ve uzuvlara saçılmış olan çamur zerreleri olduğu düşünülmektedir. Razî'ye göre bu tefsir, Allah'ın, insanı yaratmaya çamurdan başladığı, sonra da bunun zürriyetini hakir bir sudan meydana gelen nutfeden yarattığını belirten ayetlere³⁰ de uygun olmuştur.³¹

Sülâle kelimesinin sözlük anlamından hareketle müfessir Elmalılı M. Hamdi Yazır, Türkçede çoluk çocuğa da sülâle denildiğini, dolayısıyla sülâle tabirinden bir silsile manasının çıkarılabileceğini, sülâlenin asıl değil; ondan süzülüp çıkarılan öz olduğunu söylemiştir. Yani insan, yaratılış evrelerinden önce böyle çamurdan sıyrılıp çıkarılmış bir sülâleden halk edilmiş ki bu durum, ilk insanın meydana getirildiği yaratılış aşaması olarak telaki edilmiştir.³²

İnsan topraktan/çamurdan nasıl yaratılmıştır? Kur'an'da ifadesi geçen çamurun safhalarından maksat nedir ve mahiyeti nasıldır? Bu ve benzeri soruların yanıtı Kur'an'da açıkça geçmediğinden bunu gaybi bir mesele olarak mülâhaza etmek durumundayız. Bu hususta asıl olan bundaki amaca yoğunlaşmak ve bunu anlayıp tefekkür etmektir. Çağdaş müfessirlerden Muhammed İzzet Derveze (ö.1984), buna dair şunları vurgulamaktadır: İnsanın topraktan yaratılması hususu gaybî meselelerdendir. Topraktan yaratılışla ilgili olan ayetler Allah'ın kudretine delil olmak üzere zikredilmiştir. Bu ayetler, Allah'ın mutlak kudretini gösterecek bir üslupta inzal edilmiş ve gayet anlaşılabilir özelliktedir. Bu gibi meselelerde en doğru olan, Kur'an'ın durduğu sınırdaki durmak ve onun gözettiği gayeye bakmaktır. Bunun ötesinde, tahminlerde bulunmanın, ayet ifadelerine zorlama anlamlar yüklemenin hiçbir faydası bulunmamaktadır.³³

²⁹ Beydavî, Kâdı Nasirüddin, *Envarü't-Tenzil ve Esrarü't-Te'vil*, thk. Muhammed Abdurrahman Maraşlı, (Beyrut: Daru İhyaî Turas'il-Arabî), 1418, 4/83.

³⁰ Secde, 7-8.

³¹ Razî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 23/264-265.

³² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/572-574.

³³ Muhammed İzzet Derveze, *Tefsiru'l-Hadis*, (Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslamî, 2000), 5/309.

Mu'minin suresi 12. ayette geçen "sülâle" kelimesinin, sözlükteki anlamı esas alındığında toprakta bulunan ve insanın maddi varlığının oluşumunda etkili olan organik ve inorganik maddeler için kullanıldığı söylenebilir. Zira erkek olsun, kadın olsun insan cinsinde üremeyi sağlayan sperm ve yumurtanın oluşması, sonuçta beslenmeyle alakalı bir durumdur. Dolayısıyla bütün insanların esası toprak olduğu gerçeği daha iyi anlaşılabilir. ³⁴ Gelişen bilim de, insanın yapısında bulunan maddelerin aynısının toprakta bulunduğunu ortaya koymuştur: "Toprakta en fazla, oksijen (O) anasırı yer almıştır. Bundan başka büyük miktarda klor (Cl), fosfat (P), flor (F), kalsiyum (Ca), mağnezyum (Mg), potasyum (K), sodyum (Na), demir (Fe), manganez (Mn), baryum (Ba), silisyum (Si), kükürt (S) bulunmaktadır. Daha az nispette, tuzlar da mevcuttur. Bunlardan nitrat (N), karbonmonoksit (CO), magnezyum (Mg) ve diğer madenlerin klorid, fosfat ve oksitleri yer alır." ³⁵

Netice olarak şunu söylemek mümkündür: İnsan oluşumunun ilk aşamasından bahseden bu ayette, insanın özünün toprak olduğu hatırlatılmaktadır. Dolaylı olarak toprakta bulunan ve insan için gerekli olan organik ve inorganik maddelere işaret etmektedir ki bu da insanın topraktan yaratıldığı anlamını desteklemektedir. Çünkü bitki ve hayvanlar topraktan, insan da bitki ve hayvanlardan beslenmektedir. Dolayısıyla ayetin siyak ve sibakı dikkate alındığında "sülâle min tin" ifadesinin bütün insanların topraktan yaratıldığı şeklinde yorumlamak mümkündür.

1.2. Nutfe Aşaması

ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِى قَرَارٍ مَّكِينٍ "Sonra onu nutfe halinde sağlam bir karargâha (ana rahmine) yerleştirdik" ³⁶ cümlesi nutfe aşamasına işaret etmektedir.

Nutfe arı su, erkeğin erillik suyu, azar azar akmak, sızmak ve damlamak anlamına gelen NTF kökünden türetilmiş bir isimdir. ³⁷ Tefsir kitaplarında çoğunlukla meni ya da sperm olarak açıklanmıştır. Nutfe iki çeşit olup biri, testislerde bulunan ve meni içerisinde milyonlarca bulunan spermlerdir; diğeri

³⁴ Karaman ve diğerleri, *Kur'an Yolu*, 4/14; Çelik, "Kur'an'a Göre Hz. Âdem'in Yaratılışı", 5.

³⁵ Hamid el-Guvabî, "Tıp ve Kur'an'da İnsanın Yaratılışı", çev. Muzaffer Çobanbeyli, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, (Mart-Nisan 1971), 10/118-119.

³⁶ Mu'minin, 23/13.

³⁷ el-İsfahanî, *Müfredat*, 1065; Cemaluddin Muhammed b. Mukrim, İbn Manzur, *Lisan'ul-Arab*, (Beyrut: Darusadr, 2010), 9/336; Sarı, *el-Mevarid*, (İstanbul: Bahar Yayınları, 1984), 1528.

ise spermin ovumu döllemesi neticesinde meydana gelen zigottur.³⁸ Nutfeyi üç farklı tür olarak inceleyenler de bulunmuştur. Şöyleki;

1. Erkek nutfe: Menide ve erkeklik bezinin salgısında bulunan spermier/canlı hücrelerdir.

2. Dişü nutfe: Kadın yumurtalığının ayda bir salgıladığı yumurtalardır.

3. Karışık nutfe: Döllenmiş yumurta demektir. Embriyolojik olarak buna zigot denilmektedir. Döllenmenin oluşması için erkek ve dişü üreme hücrelerinin bir araya gelmesi gerekmektedir. Normal şartlarda yumurta fallop tüpüne girerek oradan rahim boşluğuna doğru ilerlemeye çalışır. Eğer bu sırada sperm de rahmi geçip fallop tüpüne ulaşır ve yumurta ile birleşirse döllenme gerçekleşmiş olur.³⁹

Nutfe kelimesi Kur'an-ı Kerim'de on iki ayette⁴⁰ geçmektedir. Bunlardan bazıları şöyledir:

حَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ "İnsanı nutfeden (bir damla sudan) yarattı. Böyle iken bakarsın ki o, Rabbine açık bir hasım kesilmiştir."⁴¹

وَأَنَّهُ حَلَقَ الرِّجْسَ الذَّكَرَ وَالْأُنثَىٰ مِنْ نُطْفَةٍ إِذَا تُمْنَىٰ (rahme) atıldığında az bir sudan (meniden) yaratmıştır."⁴²

أَلَمْ يَكُ نُطْفَةً مِنْ مَنِيٍّ مُمِّنٍ "O; dökülen meniden bir nutfe (bir damla su) değil miydi?"⁴³

إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَبْتَلُ بِهِ فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعًا بَصِيرًا "Şüphesiz biz insanı, karışım hâlindeki az bir sudan (meniden) yarattık ve onu imtihan edeceğiz. Bu sebeple onu işitir ve görür kıldık."⁴⁴

أَوَلَمْ يَرِ الْإِنْسَانُ أَنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ نُطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ "İnsan, bizim, kendisini az bir sudan (meniden) yarattığımızı görmedi mi ki, kalkmış apaçık bir düşman kesilmiştir."⁴⁵

مِنْ نُطْفَةٍ خَلَقَهُ فَقَدَرَهُ "Az bir sudan (meniden) Onu yarattı ve ona ölçülü bir şekil verdi."⁴⁶

³⁸ Mehmet Zeki Duman, *Beyan'ul-Hak Kur'an-ı Kerim'in Nüzul Sırasına Göre Tefsiri*, (Kayseri: Kayseri Gündem Gazetesi, 2014), 2/452.

³⁹ Süleyman Ateş, *Gerçek Din Bu*, (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts), 2/143, 164.

⁴⁰ Nahl, 16/4; Kehf, 18/37; Hacc, 22/5; Mü'minun, 23/13-14; Fatır, 35/11; Yasin, 36/77; Gafir, 40/67; Necm, 53/46; Kiyame, 75/37; İnsan, 76/2; Abese, 80/19.

⁴¹ Nahl, 16/4.

⁴² Necm, 53/45-46.

⁴³ Kiyame, 75/37.

⁴⁴ İnsan, 76/2.

⁴⁵ Yasin, 36/77. "Nutfetun emşac" karışık nutfe, döllenmiş yumurta anlamına gelir ki spermin ovumu döllemesi neticesinde meydana gelen zigottur. Bkz. Duman, *Beyan'ul-Hak*, 2/452.

⁴⁶ Abese, 8/19.

Zikrettiğimiz ayetler, insanın nutfeden yaratıldığını açıkça belirtmektedir. Bu ayetlerde nutfe kelimesinin, sperm, yumurta ve sperm ile yumurtanın birleşimi olan zigot anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kıyâme suresi 37. ayette ise insanın dökülen meniden bir nutfe olduğu zikredilmektedir.

Meni ve nutfe aynı anlama mı gelmektedir, değilse nasıl anlaşılmalıdır?

Fahreddin Razî bu ayetle ilgili iki meseleye dikkat çekmiştir: Birincisi nutfenin, "az su" manasına gelmesidir. Buna göre insan, babasının sulbünde, anasının sinesinde, azıcık bir sudan yaratılmaktadır. İkincisi ise نُطْفَةٍ kelimesinin hem "ya" harfi, hem de "tâ" harfi ile okunabilmesidir. "Tâ" harfi ile okunduğunda fiilin zamiri مِنْ مَنِ لَفْظِNE döner ve ayetin anlamı "insan meniden akıtılan bir nutfe değil mi?" şeklinde olur⁴⁷ ki bu da insanın meniden akıtılan bir nutfeden halk edildiğini ifade etmektedir. Bundan maksat meni içerisinde yer alan ve döllemeyi gerçekleştiren spermlerdir. Buna göre meni ile nutfenin aynı şey olmadığı anlaşılmaktadır. Meni nutfeyi içinde taşıyan erkek ve dişinin salgıladığı sıvının genel ismidir. Bu ayette geçen nutfe, erkeğin menisi içerisinde bulunan milyonlarca canlı hücrelerinden her birine verilen özel bir isimdir.⁴⁸ Necm suresi'nde buna şöyle işaret edilmektedir: "O, iki eşi, erkeği ve dişiye, (rahme) atıldığında nutfeden yaratmıştır."⁴⁹

Süleyman Ateş de Kıyâme suresi 37. ayette geçen "meni" ile "nutfe"nin aynı şey olmadığını belirtmektedir: Nutfe, meni kanalcıkları içerisinde bulunan sperm hücrelerine verilen isimdir. Meni ise bu spermleri taşıyan, onların canlılığını koruyup besleyen, onu taşıyıp rahme götüren sıvıdır.⁵⁰

İlgili ayetlere göre nutfe⁵¹ aşaması anne rahmindeki yaratılışın ilk merhalesidir. Zira sperm ile yumurta anne rahminde bir araya geldiğinde dölleme oluşmaktadır. Bu aşama, hamileliğin ilk anından itibaren başlar, alaka merhalesinin başlangıcına rastlayan beş veya altıncı günde sona erer. Murselat suresi yirminci ayette, "Biz sizi bayağı bir sudan yaratmadık mı?" Denilirken Secde suresi sekizinci ayette ise, "Sonra O, onun zürriyetini, hakir bir sudan meydana gelen bir tohumdan yapmıştır", denilmektedir. Böylece insanın nutfeden yaratıldığı vurgulanmaktadır. Yani nutfe, belli bir süreye kadar, sağlam

⁴⁷ Razî, *Mefatih'ul-Ğayb*, 30/737.

⁴⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/575.

⁴⁹ Necm, 53/45-46.

⁵⁰ Ateş, *Gerçek Din Bu*, 2/143-145.

⁵¹ Nutfe kelimesi İnsan Suresi 2. ayette "emşac: karışım" sözcüğüyle nitelenmiştir. Diğer 11 ayette ise yalın olarak kullanılmıştır. (Örnek olarak bkz. Nahl, 16/4; Fâtır, 11; Yasin, 36/77; Necm, 53/46; Abese, 80/19) Yaşar Nuri Öztürk, "Kur'an'da İnsan Kavramı", *İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2001), 3/6.

bir yer anlamına gelen ve "قَرَارٍ مَكِّينٍ" şeklinde ifade edilen anne rahmine yerleştirilmek suretiyle insanın yaratılışı gerçekleşmektedir.⁵²

Yukarıda ifade edilen bu yaratılış türü, eşeyli yani anne-baba vasıtasıyla gerçekleşen bir yaratılıştır. Erkeğin vücudunda üreyen hücre cima yoluyla annenin yumurtasıyla birleşmekte ve bunun sonucunda döllenme meydana gelmektedir. Embriyo, korunaklı ve sağlam olarak yaratılan anne rahminde hızlı bir şekilde büyümektedir.⁵³ Bu özelliğinden dolayı buraya قَرَارٍ مَكِّينٍ "karar-i mekin" denilmiştir.

Meni sıvısı meni hayvancıklarını beslemek, bu hayvancıkları etkin yapmak, bunların yüzerek kadın rahmine ulaşmalarını sağlamak ve bunları rahim yolunun salgıladığı öldürücü asitlerden korumak gibi birçok işlev yerine getirmektedir.⁵⁴

Kur'an'ın yaklaşık olarak on dört asır öncesinden haber verdiği bu bilgiyi modern embriyoloji de desteklemektedir. Çünkü bir meni boşaltmasında takriben 200-600 milyon sperma salgılanmaktadır. Spermeler, vajinadan rahim kanalına girmekte, rahim kanalından rahme, oradan da yumurtalıklara ulaşmaya çalışmaktadır. Spermeler, sağlam uçları ve hareket yönünü belirleyen kuyrukları sayesinde bu uzun yolculuğu yapabilmektedir.⁵⁵

Kur'an'da insanın yaradılışından söz eden "O; dökülen meniden bir nutfe (bir damla su) değil miydi?" İfadesi nutfe ile meniye birbirinin aynısı değil, nutfeyimenin bir parçası sayması bilimsel bir mucize olarak görülmektedir.⁵⁶

Nutfenin anne rahminde karar kıldığına dair bilgi Kur'an-ı Kerim'de şöyle ifade edilmektedir:

ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِى قَرَارٍ مَكِّينٍ "Sonra onu az bir su (meni) hâlinde sağlam bir karargâha (ana rahmine) yerleştirdik"⁵⁷

Mezkûr ayette ifade edilen husus şöyle açıklanabilir: Yüce Allah, insan cevherini önce çamur halinde yaratmış, daha sonra ise bu cevheri, babaların sulblerinde nutfe kılmıştır. Erkekten var edilen nutfe, cima yoluyla kadının rahmine ulaşmaktadır. Böylece kadının rahmi, ulaşan nutfe için korunaklı, sağlam bir karargâh haline gelmektedir.⁵⁸

İbn Kesir, "sonra da onu nutfe halinde sağlam bir yere yerleştirdik" âyetindeki zamirin, insan cinsine döndüğünü belirtmekte ve şu âyetlerde de "O

⁵² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8/525.

⁵³ Demirci, *Ana Konularıyla Kur'an*, 97.

⁵⁴ Ateş, *Gerçek Din Bu*, 2/145.

⁵⁵ Ayşe Şeftalioğlu, *Genel ve Özel İnsan Embriyolojisi*, (Ankara: Alp Ofset yayınları, 2003), 75.

⁵⁶ Ateş, *Gerçek Din Bu*, 2/144.

⁵⁷ Mu'minun, 23/13.

⁵⁸ Razi, *Mefatih'ul-Ğayb*, 23/265

ki, yarattığı her şeyi güzel yaptı. İnsanı yaratmaya da çamurdan başladı. Sonra onun neslini bir öz sudan, değersiz bir sudan (nutfeden) yarattı⁵⁹ benzer durum görüldüğünü söylemektedir.⁶⁰

Bilimsel olarak döllenmenin oluşum seyri şöyledir: Her insan hücresinde kırk altı kromozom vardır. Sadece üreme hücrelerinde yirmi üç kromozom bulunur. Yani sperm hücresinde yirmi üç, yumurta hücresinde yirmi üç kromozom bulunmaktadır. Bir insanın oluşabilmesi için sperm hücresinden yirmi üç, yumurta hücresinden yirmi üç kromozomun birleşmesi gerekir. Bu kromozomlar birleşince, bölünme sonucunda kırk altı kromozom içeren döllenmiş bir yumurta hücresi meydana gelmektedir. Embriyoloji ilminde buna zigot denilmektedir. Kur'an'da geçen "nutfetin emşâc" ifadesinden maksadın bu olduğu ileri sürülmektedir.⁶¹ Bu kromozomlar insanın tüm genetiğini barındırır. Demek oluyor ki DNA insan bedenine ait gerekli genetik bilgiyi ihtiva eder.

İnsan nesli, sperma hücresi ile yumurta hücresinin birleşimi sonucunda yaratılmaktadır. Erkek hücresindeki milyonlarca sperm, kadının yumurta hücresine ulaşmak için hızla yol almaktadır. Bunların çoğu erkeklik organın kanalı ile vajina arasındaki yolculukta ölmektedir. Ancak iki yüz ile beş yüz tanesi yumurtaya ulaşabilmektedir. Bunların içinden de sadece bir tanesi yumurta hücresi tarafından kabul edilmekte ve döllenme meydana gelmektedir.⁶² Döllenmiş yumurta karmaşık bir yapıya sahiptir. İnsan bu tek hücre olan zigottan üremektedir. Bu durum ancak ilahî bir sevk ile gerçekleşebilmektedir. Bunda asla tesadüfe yer yoktur ve insan Allah'ın mükemmel bir sanatı olarak kabul edilmektedir. Yüce Allah Kur'an'da bu ilahi sevke "Onu siz mi yaratıyorsunuz, yoksa yaratan biz miyiz?"⁶³ Şeklinde dikkat çekmektedir.⁶⁴

Modern tıp erkek spermi ile kadın hücresinin birleşmesi sonucunda döllenmenin gerçekleştiğini, anne karnında oluşmaya başlayan ceninin farklı aşamalardan geçerek doğumun gerçekleştiğini artık net olarak gösterebilmektedir.⁶⁵ Hâlbuki yaklaşık on dört asır önce Kur'an-Kerim, insanın erkek spermi ile kadın yumurtasının birleşimi sonucunda meydana geldiğini

⁵⁹ Secde, 32/7-8.

⁶⁰ İbn Kesir, *Tefsir'ul-Kur'an*, 5/466.

⁶¹ M. Ali el-Bâr, *Kur'an-ı Kerim ve Modern Tıpa Göre İnsanın Yaratılışı*, trc. Abdulvehhab Öztürk, (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 55 dv.

⁶² Şeftalioğlu, *Genel ve Özel İnsan Embriyolojisi*, s. 75 vd.

⁶³ Vakıa, 56/59.

⁶⁴ Ateş, *Gerçek Din Bu*, 2/164, 165, 167.

⁶⁵ Adem Tatlı ve diğer., *Âyetlerin ve Hadislerin Dilinden Yaratılış (Bilimin Dilinden Yaratılış Serisi-4)*, (İsPARTa: Akdeniz Eğitim ve Kültür Derneği Yayınları, 2018), 80.

haber vermiştir.⁶⁶ İşte bu da Kur'an'ın yüce Allah tarafından Hz. Peygambere bildirilen vahiyden başka bir şey olmadığını ispatlamaktadır.

Özetle, Kur'an'da ifade edilen nutfe, yalnız meninin ismi değil, daha çok meni içindeki tohumun (sperm) ismi, kadının yumurtası veya ikisinin birleşimi anlamında olduğu anlaşılmaktadır. Nutfe/sperm denilen bu tohum, kadın yumurtasıyla birleşerek ana rahmine yerleşmeye başlamakta ve rahim duvarına tutunup insanın oluşumu başlamış olmaktadır. İşte nutfe aşaması ceninin ana rahmine yerleşinceye ve alaka aşamasına kadar geçen safhayı ifade etmektedir.

Modern embriyolojinin ulaşmaya çalıştığı bu hakikatleri, Kur'an-ı Kerim asırlar önce haber vermiştir. Bu durum Kur'an'ın Allah kelamı olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde Yüce Allah, kâinatın her zerresinde olduğu gibi, anne ve baba vasıtasıyla insanın yaratılışının ilk aşaması olan nutfe aşamasında da mü'cizevî tasarımını göstermektedir.

1.3. Alaka Aşaması

﴿ ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً ﴾ "Sonra nutfeyi alaka hâline getirdik" cümlesi alaka aşamasına işaret etmektedir.

Alaka; ilişmek, yapışmak, asılmak, takılmak, sevgi, ilgi, sülük, pıhtı, gebe olmak gibi anlamlara gelmektedir, çoğulu "alak" şeklinde gelir.⁶⁷

İnsanın yaratılışından bahseden bu ayete göre, toprak aşamasından sonra nutfe aşaması, bundan sonra da alaka aşaması gelmektedir.

Alak kelimesi, Kur'an-ı Kerim'de beş ayette geçmektedir: Hac suresi 5. ayette yeniden diriliş konusunda şüphe edenlere yönelik, doğumdan ölünceye kadar geçen yaratılış aşamaları hatırlatılmakta ve Allah'ın kudretine dikkat çekilmektedir.⁶⁸ Mu'min suresi 67. ayette insanın tefekkür etmesi için Allah'ın yaratan, yaşatan ve hayatı sonlandıran olduğu anlatılmaktadır.⁶⁹ Kıyâme suresi

⁶⁶ Hakikatte biz insanı imtihan etmek üzere katışık bir nutfeden yarattık, bu sebeple kendisini iştirir ve görür kıldık. İnsan, 76/2.

⁶⁷ İbn Manzur, *Lisan'ul-Arab*, 10/267; el-İsfahânî, *Müfredât*, 718.

⁶⁸ Ey insanlar! Ölümden sonra diriliş konusunda herhangi bir şüphe içindeyseniz (düşünün ki) hiç şüphesiz biz sizi topraktan, sonra az bir sudan (meniden), sonra bir "alaka"dan, sonra da yaratılışı belli belirsiz bir "mudga"dan yarattık ki size (kudretimizi) apaçık anlatalım. Dilediğimizi belli bir süreye kadar rahimlerde durduruyoruz. Sonra sizi bir çocuk olarak çıkarıyor, sonra da (akıl, temyiz ve kuvvette) tam gücünüze ulaşmanız için (sizi kemale erdiriyoruz.) İçinizden ölenler olur. Yine içinizden bir kısmı da ömrün en düşkün çağına ulaştırılır ki, bilirken hiçbir şey bilmez hâle gelsin. Yeryüzünü de ölü, kupkuru görürsün. Biz, onun üzerine yağmur indirdiğimiz zaman kıvrırdar, kabarı ve her türden iç açıcı çift çift bitkiler bitirir. Hac, 22/5.

⁶⁹ O, sizi (önce) topraktan, sonra az bir sudan (meniden), sonra "alaka"dan yaratan, sonra sizi (ana rahminden) çocuk olarak çıkararak, sonra olgunluk çağına ulaşmanız, sonra da ihtiyarlanmanız için

38. ayet,⁷⁰ Alak suresi 2. ayet⁷¹ ve Mü'minun suresi 14. ayetinde⁷² insanın "alak"tan yaratıldığı vurgulanmaktadır.

Tefsir geleneğinde alaka kan, kan pıhtısı şeklinde kavramsallaşmıştır. Taberî "alaka"nın kan pıhtısı anlamına geldiğini belirtmekte ve mezkûr ayeti "Sonra, anne rahmine yerleştirdiğimiz nutfeyi kan pıhtısına dönüştürdük" şeklinde açıklamaktadır.⁷³ Mâturîdî de ayette geçen "alaka"yı kan diye tarif etmektedir.⁷⁴ "Alaka"yı kan olarak tanımlayan Fahreddin Razî ise bu ayeti "Allah, nutfeyi, üzerinde bulunduğu halde, câmid, pıhtı görünümündeki kan (alaka) haline çevirmiştir" şeklinde açıklamaktadır.⁷⁵

Kurtubî, "alaka"nın donmuş kan; "el-alak"ın ise taze kan veya oldukça kırmızı kan anlamına geldiğini söylemekte ve ayet-i kerimeyi "Allah, insanı bir kan pıhtısından yarattı" şeklinde açıklamıştır. İnsanların nutfeden sonra "alak"dan yaratıldığını, ıslaklığı sebebiyle üzerinden geçtiği şeye yapışmasından ötürü ona bu ismin verildiğini, kurduğu takdirde "alaka" olarak adlandırılmayacağını ifade etmektedir.⁷⁶

Kur'an'ı Kur'an ile tefsir etme yöntemini kullanarak konuyu izah eden İbn Kesir ise bu ayetin tefsirinde ilgili bazı ayet-i kerimelere⁷⁷ atıfta bulunmakta ve şu açıklamada bulunmaktadır: Allah, insan için bilinen bir süre, belirli bir ecel takdir etmiştir. Sonunda o güçlenir, bir halden başka bir hale, bir sıfattan başka bir sıfata dönüşür. Bundan ötürü de ayet-i kerimede "sonra da nutfeyi alaka haline getirdik" şeklinde izah edilmiştir. Yani nutfe, uzun bir sülük şeklindeki kırmızı bir kan pıhtısı haline gelir ve bundan sonra da bir çiğnemlik ete dönüşür⁷⁸ şeklinde yorumlanmıştır.

sizi yaşatandır. İçinizden önceden ölenler de vardır. Allah bunları, belli bir zamana erişmeniz ve düşünüp akıl erdirmeniz için yapar. Gafir, 40/67.

⁷⁰ *Sonra bu, bir "alaka" oldu. Derken Allah onu yaratıp güzelce şekillendirdi. Kıyamet, 75/38.*

⁷¹ *O, insanı "alak"dan yarattı. Alak, 96/2.*

⁷² *Sonra bu az suyu "alaka" hâline getirdik. Alakayı da "mudga" yaptık. Bu "mudga"yı da kemiklere dönüştürdük ve bu kemiklere de et giydirdik. Nihayet onu bambaşka bir yaratık olarak ortaya çıkardık. Yaratılanların en güzeli olan Allah'ın şânı ne yücedir. Mu'minun, 23/14.*

⁷³ *Tâberî, Câmi'ul Beyân, 9/16.*

⁷⁴ *Mâturîdî, Te'vilat, 7/455.*

⁷⁵ *Razî, Mefatih'ul-Ğayb, 23/265.*

⁷⁶ *Kurtubî, el-Câmi'li-Ahkam'il-Kur'an, 12/6; 20/119.*

⁷⁷ *O ki, yarattığı her şeyi güzel yaptı. İnsanı yaratmaya da çamurdan başladı. Sonra onun neslini bir öz sudan, değersiz bir sudan (nutfeden) yarattı. Secde, 32/7-8 "Biz sizi bayağı bir sudan (meniden) yaratmadık mı? Sonra onu belli bir süreye kadar sağlam bir yerde (ana rahminde) tuttuk. Sonra da ona ölçülü bir biçim verdik. Biz ne güzel biçim vereriz. Murselat, 77/20-23.*

⁷⁸ *İbn Kesir, Tefsir'ul-Kur'an'il-Azim, 5/366.*

Tefsirlerde olduğu gibi Türkçe tefsir ve tercümelerinde de "alak" kelimesi çoğunlukla "kan pıhtısı" olarak açıklanmıştır.⁷⁹

Müfessirler, kelimenin sözlük anlamlarından "kan, kan pıhtısı" olanını tercih ederek söz konusu kelimeyi açıklamışlardır. Ancak insanın anne rahmindeki yaratılış evrelerinden bahseden ayetlerin tefsiriyle ilgilenen tıp doktorları müfessirlerin bu görüşüne katılmamaktadır. Kuşkusuz bu tür ayetleri, konunun uzmanı olan doktorlar daha iyi tefsir edebilmektedir. Çünkü günümüzde ana rahmine yerleştirilen toplu iğne başı büyüklüğünde bir kamera sayesinde sperm hücresi ile yumurta hücresinin döllenişi ve dölleniş yumurta hücresinin ana rahminde geçirdiği aşamalar görüntülenebilmektedir. Bu gelişmeler sayesinde Kur'an'da geçen "alaka" kelimesinden maksat neyin kastedildiği daha iyi anlaşılabilir. Buna göre "alaka" fallop borusunda sperm hücresiyle dölleniş yumurta hücresinin, dölleniş gerçekleşikten bir hafta sonra, rahim duvarına asılıp gömülmesi durumu olarak tefsir edilmektedir.⁸⁰

Tıp doktoru Maurice Bucaille de bu meseleyi modern tıbbın verileri doğrultusunda izah etmektedir. Buna göre insan, asla bir kan pıhtısı aşamasından geçmemiştir. Alaka ise karışık nutfenin rahim duvarına asılması ve orada takılı kalması aşamasıdır.⁸¹

Alakanın kök anlamında yapışmak, tutunmak, asılmak manaları vardır. "Alaka" kelimesine kan manasının verilmesi, kandaki bu yapışma, tutunma niteliğinden dolayıdır. Yoksa doğrudan kan manasını ifade eden kelime Arapçada başka bir kelimedir, o da "dem"dir. Kur'an-ı Kerim'de kullanılan alaka kelimesi bu yönüyle dikkat çekicidir. Yani sıfattan (yapışma, asılma) isim olmuş bir kelime kullanılması manidardır. Az ilerdeki Süleyman Ateş'in görüşü de aslında bunu ifade etmektedir.

Tıp alanındaki gelişmelere göre dölleniş yumurta yaklaşık bir hafta zarfında alaka safhasına ulaşmakta ve "dut" diye ifade edilen bir topaç şeklini almaktadır. Bunun akabinde dölleniş yumurta, bölünmeye başlamaktadır. Bir olan hücre ikiye, iki olan hücre dörde, dört olan hücre on altıya ve on altı olan hücre otuz iki hücreye bölünmektedir. Kısaca dölleniş yumurta seksen saat

⁷⁹ Salih Akdemir, *Cumhuriyet Dönemi Kur'an Tercümeleeri: Eleştirel Bir Yaklaşım*, (Ankara: Akid Yayıncılık, 1989), 91.

⁸⁰ Salih Akdemir; "Cumhuriyet Döneminde Yayınlanan Türkçe Telif ve Tercüme Tefsirler Üzerine Bir Değerlendirme", *İslami Araştırmalar Dergisi*, (Ağustos 1988), 2-8/25; Ateş, *Gerçek Din Bu*, 2/172; Hüsyin Çelik. *Fahreddin er-Razî'ye Göre İnsanın Yaratılışı*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993), 115.

⁸¹ Maurice Bucaille, *Tevrat, İncil, Kur'ân-ı Kerîm ve Bilim*, trc. Suat Yıldırım, (İstanbul: Işık Yay., 2005), 291.

içinde otuz iki hücreye bölünmektedir. Ana küre rahim çeperine yerleştiğinde mm'nin dörtte biri kadar küçüktür. Bir hafta içinde altı kat büyümekte ve mm'nin yarısı kadar olmaktadır. Bundan bir hafta sonra yaklaşık bir pirinç tanesi büyüklüğüne ulaşmaktadır. Bununla birlikte ceninin kalp atışları meydana gelmekte, beyin ve sinir sistemi oluşmaya başlamaktadır. Böylece insanın oluşumu başlamış olmaktadır.⁸²

Alaka aşaması yaklaşık üç haftalık bir süreye denk gelmektedir. Dölllenmiş yumurtanın rahme asılmasıyla başlayıp hamileliğin dördüncü haftanın başlamasına kadar sürmektedir. Bu esnada ana küre rahim cidarına yapışarak onu kemirmeye başlamakta ve böylece lazım olan besini temin etmektedir.⁸³

Buradan hareketle, embriyoloji ilmindeki gelişmeler ve konunun uzmanlarınca yapılan çalışmalar "alaka" kelimesine kan pıhtısı veya yapışma anlamının değil, asılıp tutunan şey anlamının verilmesi daha isabetli görülmektedir. Zira insanın kan pıhtısı aşamasından geçtiğini ispatlayan bilimsel bir veri bulunmamaktadır. İlgili ayetlerde, döllenme gerçekleşikten sonra rahim duvarına tutunup gömülen ve bir sülük gibi tutunduğu yerden beslenen, gözle görülemeyen, bulunduğu yerde etrafı kanla çevrilmiş olduğundan kan pıhtısı görünümü veren hücreler topluluğundan meydana gelen insanın, geçirdiği merhalelerden biridir.

Çağdaş müfessirlerden Süleyman Ateş de bu hususa dair şunları söylemektedir:

Alaka bir şeye yapışıp tutunan şey demektir. Ayette kastedilen "alaka" da lügatte geçtiği gibi rahim duvarına yapışıp batmakta, oraya yerleşmekte ve çevresi kalın bir kan tabakasıyla sarılmaktadır. Büyüklüğü mm'nin dörtte biri kadardır. Eski müfessirler bunun dış görünümünü düşünmüş ancak imkânsızlıklar sebebiyle içinde neler olduğunu öğrenememişlerdir. Bundan ötürü buna kan pıhtısı anlamını vermişlerdir. Çünkü çıplak gözle neredeyse görülmesi imkânsız olan alaka, kendisini besleyen kan kesecikleriyle kuşatılmıştır. İşte "alaka"nın kan pıhtısı olarak tefsir edilmesinin nedeni de bu görünümüdür. Dolayısıyla aslında müfessirler bu görüşlerinde büyük bir hataya düşmüş sayılmazlar. Çünkü rahim duvarına yapışan, gözle görülemeyecek kadar küçük olan alaka, kalın bir kan tabakasıyla çevrili olup göz onu kan pıhtısı şeklinde görür.⁸⁴

Yapılan çalışmalar ışığında yukarıda yaptığımız açıklamalar açık bir şekilde göstermektedir ki, Kur'an-ı Kerim'in sadece klasik tefsir ilimleriyle anlaşılması

⁸² el-Bâr, *Kur'an-ı Kerim ve Modern Tıpa Göre İnsanın Yaratılışı*, 85-94; Ateş, *Gerçek Din Bu*, 2/167-170.

⁸³ Adnan eş-Şerif, *Min İlmî't-Tıbb'l-Kur'an*, (Beirut: Daru'l-İlm, ts.), 52.

⁸⁴ Ateş, *Gerçek Din Bu*, 2/173.

mümkün olmamaktadır. Özellikle modern ilmin sahasına giren ayeti kerimelerin ilgili alanda uzman olan bilim insanlarının görüşlerine ihtiyaç duyduğu ortadadır. Mesela Dr. Muhammed Ali el-Bâr da, müfessirlerin "alaka" kelimesini kan pıhtısı olarak tefsir etmede yanıldıklarını, bu konuda gerçeği ortaya koyanların tıp doktorları olduklarını, insanın ana rahminde geçirdiği safhalarla ilgili ayetlerin, ihtisas alanları olduğundan tıp doktorları tarafından daha iyi anlaşılabilceğini söylemektedir⁸⁵ ki bu görüşü dikkate değer.

Kur'an'ın daha iyi anlaşılabilmesi için diğer ilimlere de vakıf olunması gerektiğine işaret eden Salih Akdemir de şunları ifade etmektedir:

"Kur'an-ı Kerim'i sadece klasik tefsir ilimleriyle anlamak mümkün değildir. Onu gereği gibi anlayabilmek için, Tarih, Dinler Tarihi, Tıp, Fizik, Astronomi, Psikoloji, Sosyoloji, kısacası bütün ilimleri çok iyi bilmek gerekir. Sözelimi, Kur'an-ı Kerim'de Hıristiyanlıkla ilgili ayetleri tefsir edenin Hıristiyan dinini, Kur'an'da insanın yaratılışını inceleyen modern embriyoloji ilmini, gök cisimleri ve yıldızlarla ilgili ayetleri araştıranın ise astronomi ilmini çok iyi bilmesi gerekir. Aksi halde hatalardan kurtuluş asla mümkün değildir. Bu bakımdan Kur'an'ın daha iyi bir şekilde anlaşılıp hayata aktarılması, mütehasıs kimselerin onu derinlemesine incelemelerine bağlıdır. Ancak bu yapıldığı takdirde hatasız bir şekilde Kur'an'ı anlamak ve ona göre amel etmek mümkün olabilecektir."⁸⁶

Müellif, bunun için bütün Kur'an-ı Kerim'in bir şahıs tarafından değil, konunun uzmanı olan bir heyet tarafından, konularıyla ilgili ayetleri incelemeye tabi tutarak Kur'an görüşünü ortaya koymanın daha faydalı bir tefsir olacağını vurgulamaktadır.⁸⁷

Ele aldığımız bu ayetlerin tefsirinden de anlaşıldığı üzere belli konulardan bahseden bir kısım ayetler ancak o alanda uzman bilim insanların görüşleri alınarak daha iyi açıklanabilmektedir.

1.4. Mudğa Aşaması

Mudğa kelimesi bir seferde çiğnenebilecek pişmemiş küçük et parçası anlamına gelir. Çiğnedikten sonra ağızda kalan yiyecek artığına mudğa, yemeği çiğnedikleri için çene kemiklerine de madiğan denilir.⁸⁸ Mudğa normal etten

⁸⁵ el-Bâr, *Kur'an-ı Kerim ve Modern Tıba Göre İnsanın Yaratılışı*, 85.

⁸⁶ Akdemir, "Cumhuriyet Döneminde Yayınlanan Türkçe Telif ve Tercüme Tefsirler ...", 22.

⁸⁷ Akdemir, "Cumhuriyet Döneminde Yayınlanan Türkçe Telif ve Tercüme Tefsirler ...", 22.

⁸⁸ el-İsfahanî, *Müfredat*, 1004.

farklı olarak çiğnenmiş et için kullanılır. Arapçada normal et için ise mudğa değil, "lahm" kelimesi kullanılmaktadır.⁸⁹

Kur'an-ı Kerim'de mudğa kelimesi Mu'minun suresi 14. ayet⁹⁰ ile Hac suresi 5. ayette⁹¹ geçmektedir.

Mu'minun suresi'nde mudğa kelimesi yalın halde iken, Hac suresi 5. ayette "mudğa muhallaka" ve "mudğa gayr-ı muhallaka" şeklinde geçmektedir. Müfessirler çoğunlukla mudğa kelimesini bir çiğnem et olarak açıklamışlardır:

Taberî, mudğa kelimesini "bir çiğnem et" olarak tefsir etmiştir. Mudğa muhallakayı yaratılışı tam olarak doğan, mudğa gayr-ı muhallakayı ise ceninin kendisine henüz ruh üflenmediği evre ya da yaratılışı tam olmadan -düşük-doğan şeklinde açıklamıştır.⁹² Müfessir Fahreddin Razî de mudğa kelimesine bir çiğnemlik küçük et parçası anlamını vermektedir. Muhallaka kelimesini noksanlık ve kusurdan uzak, dümdüz, pürüzsüz şey diye tefsir eder. Bununla, yaratılma halleri tamamlanan ve tamamlanmayan insan kastedilmiştir.⁹³

Kurtubî de mudğa muhallaka ve mudğa gayr-ı muhallaka ifadeleri hakkında çeşitli görüşlere yer vermektedir:

İbn Abbas'ın görüşüne göre birinci kelime canlı doğan; ikinci kelime ise ceninin düşük olması demektir. el-Ferrâ (ö. 207/822)'ya göre, mudğa muhallaka yaratılışı tam ve eksiksiz kimse, mudğa gayr-ı muhallaka ise düşük kimse anlamına gelmektedir. İbn Ebu Zeyd (ö. 386/996)'e göre birinci ifadeden maksat ceninin başı, elleri ve ayaklarının yaratılmış olmasıdır. İkinci ifadeden maksat ise hiçbir şeyi yaratılmamış anlamındadır. İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) ise kelimenin asıl köküne müracaat ederek nutfe, alaka ve mudğanın her birisi "muhallaka

⁸⁹ İbn Manzûr, *Lisan'ul-Arab*, 8/451.

⁹⁰ *ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَبَارَكُ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ* *Sonra bu az suyu "alaka" hâline getirdik. Alakayı da "mudga" yaptık. Bu "mudga"yı da kemiklere dönüştürdük ve bu kemiklere de et giydirdik. Nihayet onu bambaşka bir yaratık olarak ortaya çıkardık. Yaratılanların en güzeli olan Allah'ın şânı ne yücedir. Mu'minun, 23/14.*

⁹¹ *يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِن كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّنَ الْبَعْثِ فَإِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِّن تَرَابٍ ثُمَّ مِن نُّطْفَةٍ ثُمَّ مِن عَلَقَةٍ ثُمَّ مِن مُّضْغَةٍ مُّخَلَّقَةٍ وَعَجْرٍ مُّخَلَّقَةٍ لِّنَبِّئَنَّ لَكُمْ وَنُقَرُّ فِي الْأَرْحَامِ مَا نَشَاءُ إِلَىٰ آجَلٍ مُّسَمًّى ثُمَّ نُخْرِجُكُمْ طِفْلًا ثُمَّ لِتَبْلُغُوا أَشَدَّكُمْ وَمِنْكُمْ مَّن يَتَّقَىٰ وَمِنْكُمْ مَّن يُرُدُّ إِلَىٰ أَزْدِكِ الْعُمُرِ لِكَيْلًا يُعَلِّمَ مَن يَعِدُّ عِلْمَ شَيْئًا وَتَرَىٰ الْأَرْضَ هَامِدَةً فَإِذَا أَنزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ* *E Ey insanlar! Ölümünden sonra diriliş konusunda herhangi bir şüphedeyseniz (düşünün ki) hiç şüphesiz biz sizi topraktan, sonra az bir sudan (meniden), sonra bir "alaka"dan, sonra da yaratılışı belli belirsiz bir "mudga"dan yarattık ki size (kudretimizi) açık anlatalım. Dilediğimizi belli bir süreye kadar rahimlerde durduruyoruz. Sonra sizi bir çocuk olarak çıkarıyor, sonra da (akıl, temyiz ve kuvvette) tam gücünüze ulaşmanız için (sizi kemale erdirdiyoruz.) İçinizden ölenler olur. Yine içinizden bir kısmı da ömrün en düşük çağına ulaştırılır ki, bilirken hiçbir şey bilmez hâlde gelsin. Yeryüzünü de ölü, kupkuru görürsün. Biz, onun üzerine yağmur indirdiğimiz zaman kıpırdar, kabarır ve her türden iç açıcı çift çift bitkiler bitirir. Hac, 22/5.*

⁹² Taberî, *Câmî'ul Beyân*, 28/568-569.

⁹³ Razî, *Mefatih'ul-Gayb*, 23/203-205.

olduğuna dikkat çekmekte ve bunların tümünü Allah'ın yaratma sıfatının bir neticesi olarak görmektedir.

Kurtubî (ö. 671/1273) muhallaka ve gayr-ı muhallaka ifadelerinin mastarı olan et-tahlîk'ın halk kökünden geldiğini ve bu kipte çokluk anlamı bulunduğunu belirtmektedir. Bunda peş peşe değişik aşamalardan geçerek yaratılışın gerçekleştiğine işaret bulunmaktadır.⁹⁴

Muhammed İzzet Derveze de mudğâ kelimesine bir çiğnem et anlamını vermekte ve Yüce Allah'ın, insan neslinin döl suyu ile üremesini sağlayıcı bir sistem koyduğuna dikkat çekmektedir. Bu üreme sisteminde meninin evrim geçirerek embriyo haline geldiği, embriyonun bir çiğnem ete dönüştüğü, bu aşamada bazısı biçimlenmeden rahim tarafından dışarı atıldığı, bazısının ise ana rahminde sağlam bir karargâh edindiği ve böylece insan olarak biçimlenmeye başladığı şeklinde açıklamaktadır.⁹⁵

Muhammed Esed ise Mu'minun suresi 14. ayeti "...sonra bu döl suyu damlasından dölllenmiş hücreyi yaratıyoruz, sonra dölllenmiş hücreden de cenini ve ceninden de kemikleri yaratıyoruz..." şeklinde açıklayarak mudğâ kelimesini cenin olarak yorumlamaktadır.⁹⁶ Hac suresi 5. ayette geçen söz konusu ifadeleri unsurları ve istidatlarıyla tamamlanmış ama bütün öğeleri henüz tamamlanmamış bir ceninden yaratık şeklinde açıklamaktadır.⁹⁷ Ceninden maksat embriyonik gelişmenin çeşitli evreleri olduğu görüşündedir.⁹⁸

Buradan hareketle denilebilir ki görünümü ve özelliği itibarıyla alaka devresinden sonra başlayan mudğâ, normal bir et parçası değil, yaratılışın bir aşamasıdır. Mudğâ çiğnenmiş et görünümünde olduğu için çoğunlukla müfessirler tarafından böyle isimlendirilmiştir.⁹⁹

Tıp doktoru Maurice Bucaille'nin görüşünde bu yöndedir. Bucaille, mudğânın çiğnenmiş et parçası anlamına geldiğini, normal et anlamında kullanılan kelimenin ise "lahm" olduğuna dikkat çekmektedir. O'na göre Kur'an'ın mudğâ ifadesini kullanması önemli bir ayrıntıdır. Zira embriyo başlangıçta küçük bir kitle şeklindedir, çıplak gözle bakıldığında çiğnenmiş bir et parçası görünümüne sahiptir. Kemik sistemi, bu kitlenin içinde mezoderm denilen yerde gelişerek oluşan etlere kaslar giydirilmektedir. İşte "lahm" sözcüğü bunun için kullanılmaktadır. Mudğâ sözcüğü ise görünüm olarak çiğnenmiş et

⁹⁴ Kurtubî, *el-Cami'li-Ahkam'il-Kuran*, 12/9.

⁹⁵ Derveze, *Tefsir'ul-Hadis*, 6/12-13.

⁹⁶ Esed, *Kur'an Mesajı*, 2/689.

⁹⁷ Esed, *Kur'an Mesajı*, 2/667.

⁹⁸ Esed, *Kur'an Mesajı*, 2/667, dipnot: 4.

⁹⁹ Akdemir, "Cumhuriyet Dönemi Kur'an Tercüme...", 180.

parçasını andırmakta ve yaratılışın bir safhasını ifade etmek için kullanılmaktadır. Mudğa aşamasında fotoğrafı çekilen embriyonun gerçekten çiğnenmiş ve üzerinde diş izleri olan bir görünümde olduğu tespit edilmiştir. Bu safha için mudğa ifadesinin kullanılması çok yerinde bir kullanımdır.¹⁰⁰ Bu bakımdan mucizevî bir anlatım olduğu gözler önündedir. Tıptaki gelişmeler sayesinde bu artık daha kolay anlaşılacaktır. Ayrıca Kur'an, her bir kelimesinin yerli yerinde kullanılması yönüyle de Allah kelimidir. Çünkü Kur'an lafızları, hedeflenen manayı tam olarak ifade ettiği gibi mananın tümünü ihtiva etmektedir. Her bir lafız, hangi mana için seçilmişse, her hangi bir eksikliğe mahal vermeden o manayı ifade etmektedir.¹⁰¹

Yüce Allah, Hac suresi 5. ayette "Biz sizi topraktan, sonra nutfeden, sonra alakadan, sonra belli belirsiz bir çiğnemlik et parçasından yarattık ki size (kudretimizi) açıkça gösterelim"¹⁰² şeklinde mudğa aşamasının özel bir detayına işaret etmektedir.

Dr. Adnan eş-Şerif söz konusu ifadenin üç anlama gelebileceğini belirtmektedir. Birincisi cenini sarıp koruyan ve anneden beslenmesini sağlayan zar perdesi ile göbek kordonunun olduğu süreçtir. Bu, mudğa gayr muhallakanın oluşumudur. Diğer kısmı ise ceninin kendisidir. Bu ise mudğa muhallakadır. İkinci anlam ise uzuvlarının bir kısmı tamamlanmış mudğa ile uzuvlarının bir kısmı tamamlanmamış mudğa demektir. Üçüncüsü ise vücudun belirli organlarını oluşturan hücrelerin ortaya çıkması ile belirli organlara özgü olmayan hücrelerin ortaya çıkmasıdır.¹⁰³

Yapılan araştırmalar, mudğanın bir et parçası değil, erkek spermi ile kadın yumurtasının birleşerek döllenmesinden sonra üçüncü ve dördüncü haftalardaki somitlerin meydana geldiği yaratılış aşaması olduğunu teyit etmektedir. Dördüncü haftanın sonunda embriyo dört veya beş buçuk mm uzunluğuna ulaşmaktadır. Dört haftalık olan bir cenin, hafifçe kıvrım olmakta ve bir balık şeklini andırmaktadır. Baş, kol ve bacak çıkıntıları belirginleşmiştir. Beşinci haftada ceninin göz, el ve bacaklarında görünür halde gelişme olmaktadır. Bu dönemde beyin hızlı gelişirken, buna bağlı olarak baş da diğer organlara nazaran daha fazla büyümektedir. Yüz kalp çıkıntısına değinirken kol tomurcuğu kürek şeklini almaktadır. Kalp atmaya başlamakta ve kan pompalanmaktadır. Bu aşamanın sonunda kalp gelişimi tamamlanmakta, vücuttaki bütün dokular hızlı

¹⁰⁰ Bucaille, *Tevrat, İncil, Kur'an-ı Kerim ve Bilim*, 293.

¹⁰¹ Hasan Bulut; "Dilbilimsel Açıdan Kur'an'da İcaz (Örnekler Üzerinden Bir Değerlendirme)" *Academic Knowledge 1 (1)*, (Güz-2018), 43,

¹⁰² Hac, 22/5.

¹⁰³ eş-Şerif, *Min İlmî't-Tıbb'il-Kur'an*, 55.

olarak gelişip şekil almakta ve ön beyin baş bölgesinde bir çıkıntı oluşturmaktadır.¹⁰⁴ Yine bu dönemde "Lens vezikül kapanır; elde iki segmente ayrılır, burun delikleri ve gözlerde koyu renklenme oluşmaya başlar, belirgin kulak tepelik ve kabarma kuyrukta regresyon başlar. Kafa kemikleri: piamater başlar.¹⁰⁵

Mudğa muhallaka ve mudğa gayr-ı muhallaka kavramları hakkında şunu belirtmekte fayda vardır:

Döllenmenin yedinci gününde rahmin cidarına tutunan alaka dış kısım ve iç kısım olmak üzere iki tabakaya ayrılmaktadır: Birincisi dış kısım olup rahmin duvarına yapışarak ondaki kan keseciklerini emer. Böylece kendisine ve kendi içindeki cenine besin sağlar. Diğeri ise iç kısım olup cenini ve zarlarını oluşturur. Başka bir ifade ile embriyoda, biri yaratılacak, şekillenecek; diğeri ise yaratılmayacak, şekillenmeyecek iki kısım vardır. Dış kısım cenini saran zar olup değişmez. Asıl yaratılacak olan iç kısımdır. Çünkü cenin ve zarları iç kısımdan yaratılmaktadır.¹⁰⁶ Rad suresi 8. ayet-i kerimede,¹⁰⁷ rahimlerin neyi eksiltip neyi artıracığı ifadesi ana rahmindeki yaratılış sürecinde gerçekleşen bu duruma işaret etmektedir. Bu, yüce Allah'ın bilgisi dâhilinde cereyan etmektedir. Yüce Allah, ceninin yaratılışındaki eksikliği, fazlalığı, ceninin sayısını, yavrunun vaktinde mi, vaktinden önce mi yoksa vaktinden sonra mı dünyaya geleceğini bilir, şeklinde yorumlanmaktadır.¹⁰⁸

Bilimsel gelişmeler neticesinde Mudğa aşamasına dair şu bilgiye ulaşılmıştır: Alaka aşamasındaki cenin bir süre sonra çiğnenmiş ve atılmış sakız görünümünde bir çiğnem et şekline dönüşmektedir. Bu durum, bir nevi kendinde bütün yaşam programını ihtiva eden ve onu uygulayan bir hafızayı andırmaktadır. Bunun sonucunda, yavaş yavaş oluşum aşamasından geçerek kıkırdaklar meydana gelmekte ve neticede bu kıkırdak kemiklerin üzeri kaslarla örtülmektedir.¹⁰⁹

¹⁰⁴ el-Bâr, *Kur'an-ı Kerim ve Modern Tıbbı Göre İnsanın Yaratılışı*, 108 vd; Moore, KeithLeon, Persaud, T. V. N. *İnsan Embriyolojisi*. çev. Ed. Mehmet Yıldırım, İmer Okar, Hakkı Dalçık, Nobel Tıp (İstanbul: Kitabevleri, 2002), 90-91; Şeftalioğlu, *Genel ve Özel İnsan Embriyolojisi*, 131; Çelik, *Razî'ye Göre İnsanın Yaratılışı*, 122.

¹⁰⁵ Mehmet Arif Akşit-Mehmet KUŞKU, "Neonatolojide Bilgilendirme için Embriyoloji bilinmelidir", *Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yenidoğan Dergisi*, 2016, 1-10/158.

¹⁰⁶ Ateş, *Gerçek Din Bu*, 2/176.

¹⁰⁷ *Allah, her dışının neye gebe olduğunu, rahimlerin artırdığı şeyi ve eksilttiği şeyi bilir. Her şey O'nun katında bir ölçü iledir.* Rad, 13/8.

¹⁰⁸ Muhamed b. Ali Şevkânî, *Feth'ul-Kadir*, (Dimeşk: Daru İbn Kesir, 1414), 3/518.

¹⁰⁹ Adem Tatlı ve diğ., *Âyetlerin ve Hadislerin Dilinden Yaratılış*, 40.

Mu'min suresi 67. ayet-i kerimede¹¹⁰ alaka aşamasından sonra "tıfl" kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Bu durum, alaka aşamasından sonra çeşitli merhaleleri geçerek, bir çocuğun dünyaya geleceğini göstermektedir. Bundan maksat ceninin mudğa aşamasında bir çocuk görünümü kazandığı söylenebilir.¹¹¹ Dolayısıyla alaka aşamasından sonra gelen mudğa, ceninin belirli gelişim dönemini kat ettiği ve bunun da yaratılış merhalesi olduğu açıktır. Mudğa, başlangıç aşamasında bir çiğnem sakız görünümünde olmasından kaynaklı olarak böyle isimlendirilmiştir.

Bu açıklamalardan sonra şu gerçekleri vurgulamamız mümkündür: Nutfenin alaka haline gelmesi (rahim duvarına yapışarak gelişmesi), sonra Mudğa haline gelmesi (bir çiğnemlik et görünümü kazanması) ve bu aşamada organların bir kısmının teşekkül etmesi, bazılarının oluşmaması¹¹² bilgisini Hz. peygamber ancak vahiy ile öğrenip aktarmıştır. İnsanın, nasıl bir süreç geçirecek meydana geldiğini gösteren bu aşamalar bir açıdan Allah'ın her şeye kadir olduğunu göstermekte, diğer açıdan ise Kur'an'ın mucize oluşuna işaret etmektedir. Dolayısıyla Allah'ı bir bilmek, onu rab ve mutlak güç kabul etmek, insanı, kâinatı, hayatı, ölümü ve tekrar dirilişi gerçekleştirecek olanın sadece Allah olduğunu anlamak ve elçisi aracılığıyla bildirilen mesaja kulak verip ona göre davranmak gerektiği hatırlatılmaktadır.

1.5. Kemiklerin Yaratılması ve Onlara Et Giydirilmesi Aşaması

Kemiklerin yaratılışı ve onlara et giydirilişi Kur'an'da şöyle ifade edilmektedir:

...فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا... "....mudğayı da kemiklere dönüştürdük ve bu kemiklere de et giydirdik...."¹¹³

¹¹⁰ هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ طِفْلًا ثُمَّ لِتَبْلُغُوا أَشُدَّكُمْ ثُمَّ لِتَكُونُوا شُيُوخًا وَمِنْكُمْ
O, sizi (önce) topraktan, sonra az bir sudan (meniden), sonra "alaka"dan yaratan, sonra sizi (ana rahminden) çocuk olarak çıkararak, sonra olgunluk çağına ulaşmanız, sonra da ihtiyarlanmanız için sizi yaşatandır. İçinizden önceden ölenler de vardır. Allah bunları, belli bir zamana erişmeniz ve düşünüp akıl erdirmeniz için yapar. Gafir, 40/67.

¹¹¹ Duran Ali Yıldırım. *Kur'ana Göre İnsanın Yaratılışı*, (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001), 47.

¹¹² Biz, gerçekten de sizi(n her birinizi) topraktan, sonra zigottan, sonra alakadan, sonra (temel özellikleriyle) teşekkülü tamamlanmış ama (bütün unsurlarıyla) henüz tamamlanmamış bir ceninden yarattık. Hac, 22/5.

¹¹³ Mu'mininun, 23/14.

Kemik kelimesi Kur'an'da "azm" kelimesiyle ifade edilmektedir. "Azm"ın çoğulu olan "izam" kemikler anlamına gelmektedir. Büyük, büyüklenme, saygı, çok, felaket, musibet de aynı kökten gelmiştir.¹¹⁴

Elmalılı Hamdi Yazır, kemiklerin yaratılışı ve görevleri hakkında şunları ifade etmektedir: "Yani bir çiğnem et parçasından birtakım kemikler yarattık ki, bunlar hikmetin gereği üzere vücudun çatısını meydana getiren direkleridir. Ne hoş ve güzel hikmettir ki, yumurtanın kabuğu tavuğun karnında iken yumuşak olup dışarı çıkınca sertleştiği gibi, kemikler de anne rahminde iken yumuşaktır ve çocuk doğduktan sonra sertleşecek bir harikuladeliyle yaratılmışlardır. Arkasından o kemiklere bir et giydirdik, bütün o kemikler, her birine uygun birer et ile donatılarak tamamı zarif bir et kisvesiyle giydirilip kuşatılmıştır."¹¹⁵

Cenine ait yaratılış merhalelerinden bahseden ayet modern bilimin ışığında şöyle açıklanabilmektedir: Sperm ile yumurtanın döllenmesi süreci olan nutfe aşamasından sonra alaka aşaması oluşur. Alaka, fallop kanalından çıktıktan sonra rahmin duvarına yapışarak oradan beslenmeğe başladığı aşamadır. Bundan sonra mudğa aşaması gelir. Bir çiğnem et anlamına gelen mudğa, henüz insan görünümünün verilmesinden önceki durumu ifade eder. Bu safhada henüz cenin hiçbir canlıya benzememektedir. Bu aşamadan sonra kıkırdak ve kemikler oluşur. Daha sonra bu kemiklere et ve kaslar giydirilmektedir.¹¹⁶

Kemiklerin oluşumu, ceninin yedinci haftasında başlar ve hızlı bir şekilde tamamlanır. Sırt ipliklilerin ilkel iskeleti olarak bilinen Notokord; bütün sırt ipliklilerin embriyolarında, sırtta, boyuna uzanan, segmentsiz¹¹⁷ ve bükülebilir sopa şeklinde bir uzantıdır. Notokord, omurga öncesi aşama olarak bilinir ve üç devre geçirmektedir: Bunlar; kıkırdakın doku ortasında ip şeklinde görünüşü, tesbih şeklini alışı ve gözden kayboluş devreleri şeklindedir

İlk aşama doku devresi veya kemik öncesi dokusu olarak bilinmektedir. Bu oluşum ana rahminde beşinci ve altıncı haftalara rastlar. Altıncı hafta sonlarında kıkırdak devresi gelir, yedinci haftada kıkırdak omurlarda kemikleşme merkezleri görülür. Sekizinci haftada omur yaylarında kemikleşme noktaları oluşur ve kaburgalar görülmeye başlar. Bundan sonra kemiklerin etrafında kaslar, kaslardan sonra ise et oluşur.

¹¹⁴ el-İsfahanî, *Müfredat*, 709.

¹¹⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/576.

¹¹⁶ Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, (İstanbul: Bayraklı Yayınları, ts), 13/194-198.

¹¹⁷ Segment; Bir organ, yapı veya bütünün doğal veya yapay olarak sınırlanmış her bir bölümü.

Vücut kemikleri iki kısma ayrılmaktadır: Birincisi kırkırdaksı kemikler olup bu tür kemikler önce kırkırdak olarak meydana gelmektedir. Sonra yavaş yavaş içleri kemikle dolmaktadır. Vücudumuzdaki kemiklerin çoğu kırkırdaksı olanlardır. Vücut kemiklerini oluşturan ikinci kısım kemikler ise zarımsı kemiklerdir. Bu kemikler önceleri zar dokusu halindedir, sonradan birden bire kemik haline gelirler. Ceninin kol ve bacakları üçüncü haftada kabartı şeklinde oluşur. Bu kabartılarda önce kırkırdak, sonra sinirler ve kan oluşur. Altıncı haftanın sonlarında pazı, kol ve el yeri belirgin hale gelir. Yedinci haftanın sonlarında ise oyluk, bacak ve ayak yeri belirginleşir. Kırkırdaksı kemiklerden meydana gelen ve birbirine sinirlerle bağlı olan kol ve bacak kemikleri adalelerle örtülü hale gelir. Üçüncü ayda cenin normal şeklini alır.¹¹⁸

Yukarıda belirtildiği gibi kemiklerden önce dokular, bundan sonra ise kırkırdaklar oluşmaktadır. Embriyonun kemik aşaması döneminde vücudun iskeleti oluşmakta ve kaburgalar görülmeye başlamaktadır. Bundan sonra kaslar oluşmakta ve kemikler ete bürünmektedir. Böylece kemikler gizlenmekte ve daha güçlü hale gelmektedir. Bu dönemde cenin son şeklini almaktadır.¹¹⁹ Başka bir ayette önce kemiklerin yaratıldığı akabinde bunların etle kaplı hale getirildiği açıkça belirtilmektedir.¹²⁰

Cenin gelişimini inceleyen embriyoloji bilimine göre yakın zamana kadar ceninde önce et, sonra da kemiklerle kaslar birlikte oluşuyordu. Ancak gelişen teknoloji sayesinde yapılan mikroskobik incelemeler sonucu ulaşılan bilgi, Kur'an'da konuyla ilgili anlatılan bilgiyle örtüşür hale gelmiştir. Bu da Kur'an'ın vahiy eseri olduğunu gösteren önemli delillerdendir.¹²¹

İnsanın yaratılış merhaleleri, aslında yüce Allah'ın sonsuz kudret sahibi olduğunun bir göstergesidir. Kur'an'da, hesap gününe inanmayan, dirilişin mümkün olmadığını söyleyen müşriklere Allah'ın her şeye kadir olduğu, kemikleri hatta parmak izlerini dahi yaratmaya gücünün yettiği ifade edilmektedir. Dolayısıyla kemiklerin yaratılışı Allah'ın kudret delillerinden biri olarak gösterilmektedir.¹²² Ayrıca Bakara suresi 259. ayet-i kerimede Yüce Allah, kemiklerin yaratılmasını ve onlara et giydirilmesinden söz ederek bunu, Allah'ın diriltmeye kadir olduğunun bir delili olarak zikretmektedir.¹²³

¹¹⁸ el-Bâr, *Kur'an-ı Kerim ve Modern Tıbbı Göre İnsanın Yaratılışı*, 118 vd.

¹¹⁹ A. Osman Orum, "Kur'an-ı Kerim ve Embriyoloji", *Diyanet Dergisi*, (Nisan-1995), 52/39.

¹²⁰ Bakara, 2/259.

¹²¹ Erdinç Doğan, *Kur'an En Büyük Mucize*, (Gelenek Yayınları, ts), 75.

¹²² Kıyame, 75/3-4; Yasin, 36/78; Çelik, *Razi'ye Göre İnsanın Yaratılışı*, 49.

¹²³ *Yahut altı üstüne gelmiş (ıvırsız duran) bir şehre uğrayan kimseyi görmedin mi? O, "Allah, burayı ölümünden sonra nasıl diriltecek (acaba)?" demişti. Bunun üzerine, Allah onu öldürüp yüzyıl ölü bıraktı, sonra diriltti ve ona sordu: "Ne kadar (ölü) kaldın?" O, "Bir gün veya bir günden daha az*

Aslında yaratılış aşamaları arasında öyle kalın çizgiler yoktur. Bir aşamada meydana gelen değişiklikler, yavaş yavaş sonraki aşamayı meydana getirir. Alaka aşamasındaki değişiklikler, mudğa aşamasını oluşturur. Mudğa aşamasındaki gelişmeler de iskelet aşamasını meydana getirir. Ancak önemli bir ayrıntıya dikkat etmekte fayda vardır: Memelilerin ceninleri ilk aşamada birbirine benzer. Örneğin insan, tavşan, kuş, tavuk ceninleri birbirinden fark edilmez. Ancak, bunları iskelet aşamasında birbirinden ayırt etmek mümkün olabilmektedir. Ceninlerin birbirlerinden ayırt edilmesinden sonraki aşama Kur'an'da "halk-ı ahar" diye geçip başka bir yaratık olarak isimlendirilmiştir.

Zümer suresi 6. ayet-i kerimede¹²⁴ geçen

يَخْلُقُكُمْ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ خَلْقًا مِنْ بَعْدِ خَلْقٍ ۖ أَيْ ظُلُمَاتٍ ثَلَاثَ ذُلُكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَهُ الْمُلْكُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَآتَىٰ تُصْرُفُونَ

"Sizi, analarınızın karınlarında, üç karanlık içinde, bir yaratılıştan sonra öbür yaratılışla halk edip duruyor" ifadeleri de insanın yaratılış aşamalarına işaret etmektedir.

Ayette geçen "bir yaratılıştan sonra öbür yaratılış" ifadesinden maksat, mümin suresi 12-14. ayet-i kerimelerde ifade buyrulan yaratılış safhaları olduğu; "üç karanlık" tan maksadın ise anne karnı, rahmi, rahimdeki çocuk kesesi veya babanın beli olduğu muhtemel görülmüştür.¹²⁵

Ayette geçtiği gibi mudğa kemiklere dönüştürülmekte, kemiklere de et giydirilmektedir. Bunun akabinde cenin, bambaşka bir yaratık olarak var edilmektedir. Yani ceninin bütün organlarının teşekkül ettiği ve biyolojik olarak bir insanın tam olarak meydana geldiği açıkça beyan edilmektedir. Bu safhalardan şu neticeye ulaşmak mümkündür: Anne rahminde döllenmiş bütün yaratıkların döllenme aşaması, kemikler oluşuncaya kadar aynı görünümü vermektedir. Bu, kemiklerin oluşması ile farklı bir hale dönüşmektedir. Dolayısıyla kemiklerin oluşumu, farklılığı da meydana getirmektedir.¹²⁶

Dikkat çeken bir başka husus da şudur: İnsanın yaratılışından bahseden bu ayetlerde, insanın döllenmiş bir yumurtacıktan embriyonik bir gelişme göstermesine işaret edilmekte; böylece insanın biyolojik kökeninin ilkeliği ve

kaldım" diye cevap verdi. Allah, şöyle dedi: "Hayır, yüz sene kaldın. Böyle iken yiyeceğine ve içeceğine bak, henüz bozulmamış. Bir de eşeğine bak! (Böyle yapmamız) seni insanlara ibret belgesi kılmamız içindir. (Eşeğin) kemikler(in)e de bak, nasıl onları bir araya getiriyor, sonra onlara nasıl et giydiriyoruz?" Kendisine bütün bunlar apaçık belli olunca, şöyle dedi: "Şimdi, biliyorum ki; şüphesiz Allah'ın gücü her şeye hakkıyla yeter." Bakara, 2/259. Ayrıca bkz; 17/49, 98; 23/35, 82; 79/11. Bu ayetler ahirette, insanın tekrar yaratılacağına işaret etmektedir.

¹²⁴ Sizi bir kişiden yarattı. Sonra ondan da, eşini meydana getirdi. Sizin için, davarlardan sekiz çift indirdi. Sizi, analarınızın karınlarında, üç karanlık içinde, bir yaratılıştan sonra öbür yaratılışla halk edip duruyor. Zümer, 39/6.

¹²⁵ Razi, *Mefatih'ul-Ğayb*, 23/424.

¹²⁶ Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, 13/194-198.

basitliği ile zihnî ve ruhî potansiyelinin zıtlığı vurgulanarak Allah'a karşı insanın ödemesi gereken şükran borcu dile getirilmektedir.¹²⁷

1.6. Yaratılışın Tamamlanması Aşaması

ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ "Nihayet onu bambaşka bir yaratık olarak ortaya çıkardık" ifadesini ceninin anne rahmindeki yaratılışının tamamlandığı ve bir çocuk olarak annesinin bedeninden ayrılma durumuna geldiği şeklinde anlamak mümkündür.

Fahreddin Râzî'ye göre "başka bir yaratık" ifadesinden maksat, onun önceki durumundan farklı bir duruma getirilmesidir. Zira daha önce cansız iken canlı hale gelmiştir. Dilsiz iken konuşmayı öğrenmiştir. Duymaz iken duyar hale gelmiştir. Kör iken görmeye başlamıştır. Yani organlarından her biri güzel ve hikmetli bir şekilde yerli yerine konulmuştur.¹²⁸

Müfessir İbn Kesir ise Ebu Saîd el-Hudrî (ö. 74/693-94) ve İbn Abbas'tan aktarılan bir rivayete yer vererek söz konusu ifadede maksat, cenine rûh üfürülmesi olduğunu belirtmekte ve şöyle demektedir: Kemikler yaratılmış, akabinde gizlenmesi ve güçlendirilmesi için ete büründürülmüştür. Kulaklar ve gözler verilmiş, ruh üfürülmüş, idrak ve hareket sahibi kılınmıştır. Böylece apayrı bir varlık haline gelmiştir.¹²⁹

M. Hamdi Yazır ise "sonra o, bambaşka bir yaratık olarak inşa edildi" ifadesini insanın organlarıyla, ruhuyla, gücüyle, boyu-posuyla güzel bir şekilde Allah tarafından yaratıldı şeklinde açıklamakta; Allah'ın yaratanların en güzeli, kudretinde ve hikmetinde çok yüce olduğu gerçeğine dikkat çekmektedir.¹³⁰

İnsan nesli, daha kendisinden söz edilmemişken temel besin kaynağı olan toprağın özünden süzülerek besinler şeklinde insan bedenine, oradan nutfe şeklinde ana rahmine bir hücre şeklinde yerleşmekte ve çeşitli aşamalardan geçerek nihayet bir bebek olarak dünyaya gözlerini açmaktadır.

Muhammed Esed'in yorumu da bu manayı destekler mahiyettedir. Esed, söz konusu ifadeyi "lâfzen, 'başka bir yaratık', yani annesinin bedeninden bağımsız olarak varlığını sürdüren anlamına gelir" şeklinde açıklamaktadır.¹³¹

Başka bir yaratık ifadesinden şu mana da çıkarılabilir: Yüce Allah, insanı diğer varlıklardan farklı kılmıştır. Hiçbir canlı insanın ulaştığı gelişim seviyesine ulaşamaz. İnsanı farklı kılan en önemli özelliği de akıl sahibi olması ve aklını

¹²⁷ Esed, *Kur'an Mesajı*, 2/690.

¹²⁸ Râzî, *Mefatih'ul-Ğayb*, 23/265; Vehbe ez-Zuhaylî, *Tefsir'ül-Munir*, (Dimeşk: Daru'l-Fikr, 1418), 18/21.

¹²⁹ İbn Kesir, *Tefsir'ul-Kur'an'il-Azim*, 5/467.

¹³⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/576-577.

¹³¹ Esed, *Kur'an Mesajı*, 2/690.

kullanabilmesidir. Bu yönüyle tefekkür edebilir, gelişerek alim, muslih ve de kâşif olabilir. Buradan hareketle denilebilir ki insanı, diğer canlılardan üstün kılan özelliği, onun akli ve ruhani yönüdür.

Ele aldığımız Mü'minin suresi 12-14. ayet-i kerimelerde her bir insanın biyolojik yaratılışı ve oluşum süreci özetlenmiştir: İnsan topraktan yaratılmıştır. Toprakta yetişip gelişen bitkilerden alınan besin maddeleri kana karışarak sperm ve yumurtalar oluşmakta; sonra ana rahminde bir araya gelerek döllenme gerçekleşmekte; orada ete kemiğe bürünmekte; diğer bütün organları oluşmakta ve bir beden halini almaktadır. İnsan bedeninin menşei yönüyle basit bir toprak; Allah'ın kendisine bağışladığı duyu, akıl gibi meleke ve özellikler yönüyle de madde üstü bir varlıktır. "Sonra onu bambaşka bir yaratık halinde inşa ediyoruz" cümlesi onun maddi ve manevi yönlerine işaret sayılmaktadır. Başka bir ifadeyle hem insanın fizyolojik oluşum ve gelişimi, hem de onu diğer canlılardan farklı kılan psikolojik ve manevî donanımı sayesinde bağımsız bir kişilik haline gelişine işaret edilmektedir. Allah'ın insanı çeşitli aşamalardan geçirerek yarattığı hatırlatılmakta ve dolaylı olarak ondan yaratıcısına gereği gibi inanıp sorumluluklarını yerine getirmesi istenmektedir.¹³²

Kur'an-ı Kerim'de birçok ayet-i kerimede Yüce Allah'ın insanı, en güzel şekilde yarattığını ve kendisinin de mutlak güç sahibi olduğuna dikkat çekilmektedir. Dolayısıyla buna binaen, insanın tefekkür etmesi ve yaratıcısını tanıyıp şükran borcunu yerine getirmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu hususa vurgu yapan ayet-i kerimelerden bazılarının mealini hatırlatmakta fayda var.

"O, sizi rahimlerde, dilediği gibi şekillendirendir. O'ndan başka ilâh yoktur. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir."¹³³

"Sonra onu şekillendirip ona ruhundan üfledi. Sizin için işitme, görme ve idrak duygularını yarattı. Ne kadar az şükrediyorsunuz!"¹³⁴

"Gökleri ve yeri hak ve hikmete uygun olarak yarattı. Sizi şekillendirdi ve şekillerinizi de güzel yaptı. Dönüş yalnız O'nadır."¹³⁵

"Kahrolası (inkârcı) insan! Ne nankördür o! Allah, onu hangi şeyden yarattı? Az bir sudan (meniden). Onu yarattı ve ona ölçülü bir şekil verdi."¹³⁶

"Ey insan! Seni yaratan, şekillendirip ölçülü yapan, dilediği bir biçimde seni oluşturan cömert Rabbine karşı seni ne aldattı?"¹³⁷

¹³² Karaman ve diğer. *Kur'an Yolu*, 4/14.

¹³³ Al-î İmrân, 3/6.

¹³⁴ Secde, 32/9.

¹³⁵ Teğabûn, 63/3.

¹³⁶ Abese, 80/17-19.

¹³⁷ İnfitar, 82/6-8.

İnsanın yaratılış aşamalarından bahseden ayetler incelendiğinde özellikle şu iki hususa dikkat çekildiği söylenebilir:

1- İnsanın yoktan var ediliş ve yaradılış süreci, üzerinde düşünülmesi gereken önemli bir meseledir. Zira insan hiç iken, babasının sulbünde bir sperm, anasının vücudunda bir yumurta oldu. Daha sonra, spermle yumurtanın birleşmesi neticesinde ana rahminde bir embriyo haline geldi. Neticede gören işiten, düşünen ve hisseden bir varlık olarak yaratıldı. Mükellef bir varlık olarak, imtihana tabi tutulabilir bir hale geldi.¹³⁸ Dolayısıyla insan, yaratılış aşamalarını tefekkür etmeli, asla yaratıcısına nankörlük etmemeli ve gereği gibi kulluk etmelidir.¹³⁹

2- Kur'an-ı Kerim'de insanın yaratılışıyla ilgili ifade edilen embriyoloji biliminin modern çağda ulaştığı bilgi, orta çağda bir insan tarafından bilinmesi mümkün değildir. Bu, ancak vahiy ile mümkün olmaktadır.¹⁴⁰ Şüphesiz bu da, Kur'an-ı Kerim'in i'caz yönüne işaret etmek açısından önem arz etmektedir.

Sonuç

Kur'an-ı Kerim'in farklı ayetlerinde insanın yaratılışından bahsedilmektedir. İlk insanın toprak ve onun çeşitli karışımlarından yaratıldığı, diğer insanların ise erkek spermi ile dişi yumurtanın birleşimiyle meydana geldiğine işaret edilmektedir. İnsanın topraktan yaratıldığını belirten ifadeler, insanın ince planlar neticesinde, özenle yaratıldığı, diğer varlıklardan üstün kılındığı ve kıymetli bir varlık olduğu şeklinde açıklanabilmektedir. Dolayısıyla insanoğlunun tevazu sahibi olması ve yaratıcısına itaat etmesi gerektiği unutulmamalıdır.

İnsanın yapısında bulunan maddelerin aynısının toprakta bulunduğu bilimsel olarak tespit edilmiştir. Bu durum, Kur'an-ı Kerim'de ilgili ifadelerin şöyle anlaşılmasını mümkün kılmaktadır: Birincisi, insanın doğrudan topraktan yaratıldığı, ikincisi ise dolaylı olarak topraktan halk edildiği anlamına gelmektedir.

Mu'minin suresi 12-14. ayet-i kerimelerde ise insanın yaradılış aşamaları özet bir biçimde zikredilmiştir. Günümüzde gelişen teknolojik ilerleme sayesinde söz konusu merhaleler detaylı şekilde incelenebilmiştir. Ulaşılan bilimsel seviyenin Kur'an-ı Kerim'deki malumatla mutabık olduğu tespit edilmiştir. Buna

¹³⁸ Karaman ve diğer., *Kur'an Yolu*, 4/14

¹³⁹ *Kahrolası (inkârcı) insan! Ne nankördür o! Allah onu neden yarattı? Bir nutfeden yarattı da ona insan şeklini verdi.* Abese, 80/17-19.

¹⁴⁰ Ateş, *Gerçek Din Bu*, 2/182.

göre insanın topraktan aldığı besinlerin insan vücudunda değişim geçirerek nutfeye dönüşmesi gerçekleşmektedir. Nutfenin de anne rahminde gelişerek alaka devresini meydana getirmesi, ardından mudğa aşamasının oluşması, sonrasında kemiklerin yaratılması ve nihayetinde kemiklere et giydirilmesi ile insanın yaratılışı tamamlanmış olmaktadır.

İnsanın nutfeden yaratıldığını ifade eden ayet-i kerimeler, bilimsel veriler dikkate alınarak incelendiği zaman nutfenin sperm, yumurta ve zigot anlamlarına geldiği şekilde değerlendirilmiştir. "Alaka"nın ise asılıp tutunan şey manasına geldiği ve nutfeden sonraki merhale şeklinde açıklanmıştır. Bu da döllenenin gerçekleşmesi, sonra rahim duvarına tutunup gömülmesi, orada beslenen hücreler topluluğundan oluşması şeklinde mülâhaza edilmesi sebebiyledir.

Ele aldığımız ayetlerin tefsirinden de anlaşıldığı üzere, modern ilmin sahasına giren ayet-i kerimelerin ilgili alanda uzman olan bilim insanlarının görüşleri dikkate alınarak tefsir edilmesinin daha doğru olacağı kabul görmektedir.

İnsanın yaratılış aşamalarından bahseden söz konusu ayetlerde geçen bilginin, yedinci asırda bir insan tarafından bilinmesi mümkün görülmemektedir. Çünkü günümüzdeki modern embriyoloji ilmi sayesinde, ancak bu seviyedeki bir bilgiye ulaşmanın mümkün olabileceği değerlendirilmiştir. Dolayısıyla bu gerçek, Kur'an-ı Kerim'in ilahi menşeli olduğunun da göstergesi olmuştur.

Kur'an-ı Kerim'de anlatılan birçok konu, asıl olarak, insanın Allah'ın yüceliğini tefekkür etmesini ve O'na itaat etmesini amaçlamıştır. İncelediğimiz mezkûr ayet-i kerimeler de insanı bu amaca yönlendirmektedir. İnsana ait eril sperm ile dişi yumurta hücresinin birleşmesi, döllenenip çeşitli aşamalardan geçerek insan denilen mükemmel canlının yaratılışı üzerinde tefekkür edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Buna izafeten, insanın kendisinin başıboş yaratılmadığını anlaması, yaratıcısının kudretini düşünüp O'na yönelmesi, verilen nimetlere karşılık O'na şükretmesi ve sorumluluk bilincinde olması gerektiği vurgulanmıştır.

Bu ayet-i kerimelerde inkârcılara yönelik dikkat çekme amacı da bulunmaktadır. Zira insanın kendisinden yaratıldığı maddenin bayağılığına işaret edilerek kibirden uzak durması, hakkı kabul etmesi, Allah'ın kudretine boyun eğmesi ve O'nu anlaması da hedeflenmiştir. Aynı şekilde, insanoğlunun yoktan var edilmesi, ahiret âleminde yeniden dirilişin gerçekleşeceğine delil sayılmıştır.

Kaynakça

- Akdemir, Salih. "Cumhuriyet Döneminde Yayınlanan Türkçe Telif ve Tercüme Tefsirler Üzerine Bir Değerlendirme", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 2/8, (Ağustos 1988), 17-34.
- . *Cumhuriyet Dönemi Kur'an Tercümeleri: Eleştirel Bir Yaklaşım*, Ankara: Akid Yayıncılık, 1989.
- Akşit, Mehmet Arif-Kuşku, Mehmet. "Neonatolojide Bilgilendirme için Embriyoloji bilinmelidir", *Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yenidoğan Dergisi*, Eskişehir, (2016, 155-174.
- Ateş, Süleyman. *Gerçek Din Bu*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.
- Bayraklı, Bayraktar. *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, İstanbul: Bayraklı Yayınları, ts.
- Beydâvî, Kâdî Nasirüddin. *Tefsîrül-Beydâvî Envarü't-tenzîl ve esrarü't-te'vîl*, thk, Muhammed Abdurrahman Maraşlı, Beyrut: Daru İhya'it-Turasi'l Arabî, h.1418.
- Bucaille, Maurice. *Tevrat, İncil, Kur'an-ı Kerîm ve Bilim*, trc. Suat Yıldırım, İstanbul: Işık Yay., 2005.
- Bulut, Hasan. "Dilbilimsel Açıdan Kur'an'da İ'caz (Örnekler Üzerinden Bir Değerlendirme)" *Academic Knowledge 1 (1)*, Gü-2018, (36-51).
- Çelik, Hüseyin. "Kur'an'a göre Hz. Âdem'in Yaratılışı", *İnönü, Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Güz-2011), 2/2, 49-70.
- . *Fahreddin er-Razî'ye Göre İnsanın Yaratılışı*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993.
- Demirci, Muhsin. *Ana Konularıyla Kur'an*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2010.
- Derveze, Muhammed İzzet. *Tefsiru'l-Hadis*, Daru'l-Garbi'l-İslamî, Beyrut, 2000.
- Doğan, Erdinç. *Kur'an En Büyük Mucize*, Gelenek Yayınları, ts.
- Duman, Mehmet Zeki. *Beyanu'l-Hak Kuran-ı Kerim'in Nüzul Sırasına Göre Tefsiri*, Kayseri: Kayseri Gündem Gazetesi Yayınları, 2014.
- Ebu'l Fida, İbn Kesir. *Tefsiru'l-Kur'an'ül-Azim*, thk. Sami b. Muhammed Sellame, Riyad: Daru Tayyibe, 1999.
- el-Bâr, M. Ali. *Kur'an-ı Kerim ve Modern Tıpa Göre insanın Yaratılışı*, trc. Abdulvehhab Öztürk, Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- el-Guvabî, Hamid. "Tib ve Kur'an'da İnsanın Yaradılışı", çev. Muzaffer Çobanbeyli, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, Nisan-1971, 10/106-107, 118-121.
- el-İsfahanî, Rağıb Hüseyin b. Muhammed. *Müfredâtu Elfazil-Kur'ân*, trc. Abdalbaki Güneş-Mehmet Yolcu, İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.

- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı*, çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İstanbul: İşaret Yayınları, 1999.
- eş-Şerif, Adnan. *Min İlmi't-Tıbb'l-Kur'anî*, Beyrut: Daru'l-İlm, ts.
- Furkan, Mustafa. *Kur'an'da İnsanın Yaratılışının Çağdaş Tefsirler ve Modern Bilimler Açısından Karşılaştırılması*, Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2019.
- Hayreddin Karaman ve diğer. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*, Ankara: DİBY, 2012.
- İbn Manzur, Cemaluddin Muhammed b. Mukrim. *Lisan'ul-Arab*, Beyrut: Daru Sadr, 2010.
- KeithLeon, Moore-T. V. N, Persaud; *İnsan Embriyolojisi*. çev. Ed. Mehmet Yıldırım, İmer Okar, Hakkı Dalçık, İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 2002.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Cami'li-Ahkam'il-Kur'an*, thk. Ahmet Berduni-İbrahim Atfeş, Kahire: Daru Kutub'il-Misriyye, 1964.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, thk. Mecdî Bâslûm, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Orum, A. Osman. "Kur'an-ı Kerim ve Ebriyoloji", *Diyanet Dergisi*, (Nisan-1995), 52, (37-40).
- Öztürk, Yaşar Nuri. "Kur'an'da İnsan Kavramı", İstanbul: *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2001), 3/1-15.
- Razî, Fahreddin. *Mefatih'ul-Gayb*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420.
- Sarı, Mevlüt. *el -Mevarid Arapça Türkçe Lügat*, İstanbul: Bahar Yayınları, 1984.
- Şeftalioğlu, Ayşe. *Genel ve Özel İnsan Embriyolojisi*, Ankara: Alp Ofset Yay., 2003.
- Şevkânî, Muhamed b. Ali. *Feth'ul-Kadir*, Dimeşk: Dâru İbn Kesir, 1414.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr; *Câmi'ul-Beyân fi Te'vil'il-Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Tatlı, Âdem ve diğer. *Ayetlerin ve Hadislerin Dilinden yaratılış (Bilimin Dilinden Yaratılış Serisi -4)*, Isparta: Akdeniz Eğitim ve Kültür Derneği Yayınları, 2018.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam ve diğer. İstanbul: Azim Dağıtım, 2011.
- Yıldırım, Duran Ali. *Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılışı*, Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Zuhayli, Vehbe. *Tefsir'ul-Munir*, Dimeşk: Dâru'l-Fikr, Dimeşk, h.1418.